

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Кафедра міжнародного права та порівняльного правознавства

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ

В.о. Завідувача кафедри

_____ Р.О. Максимович

«_____» _____ 2023 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА
ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ
«БАКАЛАВР»
спеціальності 293 «Міжнародне право»

**Тема: СУДОВА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ
СПРАВЕДЛИВОСТІ В СФЕРІ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ**

Виконавець: Костроміна Анна Єгорівна

Науковий керівник: к.ю.н., доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, в.о. завідувача кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Максимович Роман Олегович

Нормоконтролер: викладач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Головатенко Марина Юріївна

Київ, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ТА СВОБОД	7
1.1. Поняття та характеристика соціально-економічних прав та свобод	7
1.2. Міжнародно-правовий захист соціально-економічних прав та свобод.	13
1.3. Національний захист соціально-економічних прав та свобод.....	21
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ СПРАВЕДЛИВОСТІ У СФЕРІ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ	30
2.1. Огляд практики ЄСС у сфері соціально-економічних прав та свобод ..	30
2.2. Аналіз вироків ЄСС у сфері з соціально-економічних прав та свобод .	35
2.3. Порівняльний аналіз практики захисту соціально-економічних прав та свобод в Україні та ЄСС	41
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ	47
3.1. Сучасний стан та проблеми захисту соціально-економічних прав та свобод в Україні.....	47
3.2. Перспективи розвитку захисту соціально-економічних прав та свобод в Україні	53
ВИСНОВКИ	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	62

ВСТУП

Актуальність обраної теми дослідження полягає в тому, щоб забезпечити відповідність національного законодавства загальноновизнаним міжнародно-правовим стандартам прав людини. Цей процес не є разовою діяльністю, а радше постійними зусиллями, які мають розвиватися разом із тлумаченням прав людини міжнародними організаціями, які мають на це повноваження.

Зусилля щодо приведення українського законодавства у відповідність до міжнародних стандартів зумовлені не лише виконанням міжнародних договорів. Пріоритетність вступу України до Європейського Союзу та запровадження воєнного стану на її теренах викликає питання щодо ефективності правових процедур захисту прав людини, зокрема соціально-економічних прав.

У часи збройних конфліктів і політичної нестабільності захист соціально-економічних прав і свобод людини стає першочерговим. Європейський суд відіграє вирішальну роль у захисті цих прав і свобод, створюючи правову основу та забезпечуючи дотримання міжнародних стандартів прав людини.

З огляду на обставини в Україні, де конфлікт призвів до масових порушень прав людини та соціально-економічних викликів, дослідження судової практики Європейського суду в цьому контексті набуває ще більшого значення. Адже воно може пролити світло на ефективність рішень Суду та міру, в якій вони сприяють дотриманню соціально-економічних прав і свобод людини в регіонах, уражених конфліктом. Ці знання можуть стати основою для розробки політики та правової реформи, спрямованих на пом'якшення негативних наслідків війни та сприяння справедливості, стабільності та поваги до прав людини в Україні.

Крім того, розуміння судової практики Європейського суду стосовно захисту соціально-економічних прав і свобод людини може сприяти розробці

правових міжнародних механізмів і стратегій для вирішення подібних проблем в інших регіонах (поза межами України), постраждалих від конфлікту.

Усі ці фактори підкреслюють важливість обраної теми та її значення з теоретичної та практичної точки зору.

Теоретичні та практичні аспекти питання правових позицій Суду ЄС в сфері захисту соціально-економічних прав відображені у працях цілої низки як зарубіжних, так і вітчизняних **вчених**: Андріїв В. М., Антонович М., Васильченко О. П., Верланов С. О., Волкова О. М., Калюжна Н. М., Комарова Т. В., Лемак В., Максимович Р.О., Міщенко А.В., Олійник А.В., Рижук Ю. М., Рим О. М., Руднева О. М., Шумило М. М. та інші.

Аналіз наявної літератури показує, що вчені з пострадянських та східноєвропейських країн здебільшого не звертають уваги на питання, пов'язані з судовою практикою Суду Європейського Союзу. Крім того, помітно відсутнє комплексне дослідження судової практики Суду Європейського Союзу щодо захисту соціально-економічних прав. Отже, існує нагальна необхідність провести таке дослідження.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є комплексний аналіз європейських стандартів щодо соціально-економічних прав і свобод людини, а також теоретичне висвітлення та виявлення особливостей правових позицій Європейського суду справедливості в сфері захисту соціально-економічних прав.

Поставлена мета зумовила необхідність вирішення наступних завдань:

- визначити поняття соціально-економічних прав та їх характеристики;
- розглянути особливості міжнародного та національного соціально-економічних прав;
- проаналізувати практику Європейського суду справедливості у сфері захисту соціально-економічних прав;

– порівняти практику захисту соціально-економічних прав в Україні та Європейського суду справедливості;

– зробити висновки та сформулювати пропозиції й рекомендації щодо розвитку захисту соціально-економічних прав в Україні.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у сфері захисту прав людини, зокрема у сфері соціально-економічних прав. **Предметом дослідження** виступають правові позиції Європейського суду справедливості в сфері захисту соціально-економічних прав.

Методологічну основу роботи склали філософські, загальнонаукові та спеціальні методи, які у своєму органічному поєднанні допомогли досягти виконання поставлених завдань.

Діалектичний загальнонауковий метод застосовується в питаннях щодо вивчення характеристики та значення правових позицій Суду Європейського Союзу, до виявлення особливостей захисту та реалізації соціально-економічних прав на національному та міжнародному рівнях.

Вивченню положень рішень Суду Європейського Союзу приділялась важлива роль серед загальнонаукових методів дослідження. Системний підхід використовувався для аналізу цих рішень, а також інших методів, що мали спеціально-науковий характер. Зокрема, велике значення набув метод тлумачення юридичних норм, який застосовувався для розгляду змісту міжнародних документів та українського законодавства, а також для розуміння прецедентних рішень Суду.

Порівняльно-правовий метод був застосований для виявлення спільного та відмінного у правових позиціях Європейського Суду справедливості та судів України, таких як Конституційний Суд та Верховний Суд, зокрема у сфері захисту соціально-економічних прав. Крім цього, використовувався метод узагальнення судової практики.

Формально-логічний метод використовувався для визначення поняття «соціальні права», «економічна права», «соціально-економічні права» тощо.

Структура даної роботи обумовлена її цілями, завданнями та об'єктом дослідження. Дипломна робота складається з декількох частин, включаючи перелік умовних скорочень, вступ, три розділи, які в свою чергу охоплюють вісім підрозділів, висновки та список використаних джерел (76 назв). Загальний обсяг дипломної роботи складає 70 сторінок, при цьому список використаних джерел займає 9 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ТА СВОБОД

1.1. Поняття та характеристика соціально-економічних прав та свобод

У юридичному дискурсі та в законодавчих документах часто вживається термін «соціально-економічні права». Таким чином, ці права стають невід'ємною складовою єдиної системи прав і свобод, наданих особам як громадянам.

Термін «соціально-економічні права» є стислою формою, що охоплює соціальні, економічні та культурні права, які класифікуються як права другого покоління. Багато вчених виступають за прийняття цього терміну, щоб запобігти суперечкам щодо віднесення конкретних прав до певної категорії (соціальних, економічних чи культурних прав) [30, с. 26-30; 42, с. 40-45; 49, с. 2-8; 16, с. 46-53; 17, с. 5-10; 25, с. 10-13].

Досліджуючи точки зору українських і зарубіжних вчених, виявили помітні розбіжності щодо характеристики соціально-економічних прав. У цьому дослідженні ми приєднуємося до точки зору вчених, які стверджують, що «різницю між соціальними та економічними правами знайти іноді важко, так як більшість з соціально-економічних прав включає в себе як економічні, так і соціальні проблеми, і як права, що мають первинно соціальний характер, зазвичай мають і важливі економічні наслідки і навпаки» [17, с. 5].

В доктрині конституційного права напрацьовано три основні моделі (підходи) до визначення правової природи аналізованої групи прав: класична (ліберальна), соціалістична та синтетична (інтегруюча, універсальна). Відмінності перелічених моделей полягають у розгляді економічних і соціальних прав під кутом зору двох протилежних типів праворозуміння:

природно-правового та легістсько-позитивістського. У свою чергу інтегруюча модель є своєрідним поєднанням вищезазначених [43, с. 39-40].

За класичною (ліберальною) моделлю, економічні та соціальні права не визнаються суб'єктивними, і розглядаються як ідеали, декларації, рекомендації, принципи, наміри [69, с. 28]. Дослідники протиставляють цю класифікацію прав особистим і політичним правам, які вони вважають абсолютними, невід'ємними та непорушними суб'єктивними правами, які потребують судового захисту. Соціально-економічні права, навпаки, гарантуються державою через об'єктивні можливості та економічний прогрес, досягнутий шляхом перерозподілу національного доходу. Відповідно до такого підходу соціально-економічні права є об'єктивними обов'язками держави, виконання яких залежить від стану економіки держави, що не підлягають судовому захисту, і є нічим більшим ніж загальними установками на соціальну захищеність, які мають бути конкретизовані в національному законодавстві [42, с. 44-45].

Соціалістичний підхід визначає соціально-економічні права першочерговими, основоположними, а громадянські і політичні похідними від них. Таке розуміння було зумовлене марксистсько-ленінською ідеологією щодо визнання праці основним правом і обов'язком громадянина, закріплення широкого спектру прав працюючих, їх соціального забезпечення [71, с. 176–177]. Важливо визнати, що такий підхід був застосовним і значущим у той період завдяки повному державному регулюванню економіки, що дозволило консолідувати всі фінансові ресурси під контролем держави. У результаті уряд міг перерозподіляти національний дохід між індивідами, насамперед між робітничим класом і непрацюючим населенням. Уряд взяв на себе патерналістську роль і «надав» ці права своїм громадянам, закріпивши їх у правових документах. Соціально-економічні права стали значним досягненням революції 1917 року, чим пишалися мільйони громадян СРСР. Включення соціально-економічних прав до декларації значною мірою можна пояснити наполегливими зусиллями радянської влади. Союз. Ці зусилля були

розпочаті під час конференції в Сан-Франциско з підготовки Статуту ООН і продовжені за підтримки соціалістичних країн і широкої демократичної громадськості в інституціях ООН. Цей вирішальний момент також було визнано в кількох сучасних дослідженнях, проведених у буржуазних академічних колах. Зокрема, англієць М. Кренстон, який аж ніяк не симпатизував Радянському Союзу, в своїй книзі «Що таке права людини» визнає, що «включення економічних і соціальних прав в Загальну декларацію є значною дипломатичною перемогою комуністичних країн» [19, с. 34]. Варто також зазначити, що існують і інші думки, так, наприклад, М. Креннерік зазначав, що «імпульс для включення економічних, соціальних та культурних прав в Загальну конвенцію прав людини ні в якому разі не походить виключно або частково з соціалістичних країн, як прийнято вважати, і тому точно не є соціалістичним спадком. Натомість автори Загальної конвенції прав людини стосовно економічних, соціальних і культурних прав пам'ятали про жахливий досвід нацистського режиму, наприклад, систематична дискримінація, примусові заходи, пропаганда в сфері роботи, життя, здоров'я, освіти і в культурному житті, від яких постраждали мільйони людей» [18, с.3].

Універсальна (інтегративна, синтетична) модель базується на принципі всеосяжної системи прав людини, яка була створена в 1948 році з прийняттям Загальної декларації прав людини. Ця декларація стверджує неподільність і взаємозалежність усіх прав. Отже, Організація Об'єднаних Націй відіграє провідну роль у відстоюванні синтетичного погляду на розуміння сутності та правового характеру економічних і соціальних прав.

Безсумнівно, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, ратифікований 16 грудня 1966 року, є основним міжнародним документом, який визначає конкретні соціальні та економічні права та свободи, визнані світовою спільнотою. Цей пакт підкреслює важливе положення, яке, на наш погляд, підкреслює положення соціально-економічних прав у рамках конституційних прав і свобод людини і громадянина. А саме, в преамбулі документу всі країниучасниці визнали, що «згідно з Загальною декларацією

прав людини, ідеал вільної людської особи, вільної від страху і нестатку, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само як і своїми громадянськими і політичними» [45].

Отже, універсальна модель розглядає всі права людини як невіддільні та заслуговують рівного захисту як з боку держави, так і міжнародних організацій, очевидно, що ця конкретна модель намагається поєднати природні та позитивні аспекти права. Отже, вона визнає невід'ємну важливість соціальних та економічних прав і виступає за їх чіткий правовий захист. Цей підхід узгоджується з комплексною формою правового розуміння, термінологія якого може відрізнитися залежно від авторів і використаних методологій.

Для розуміння змісту поняття «соціально-економічні права», з'ясуємо, в першу чергу, суть таких термінів як «соціальне право» та «економічне право».

Щоб детально та всебічно дослідити концепцію соціальних прав, ми вивчимо енциклопедичну літературу, що стосується цього конкретного питання.

Таким чином, у контексті енциклопедичної літератури соціальні права розглядаються з двох позицій: по-перше, як правовідносини в соціальній сфері, які передбачають придбання, володіння, використання, розпорядження та захист конкретних соціальних благ; по-друге, як права, які передбачають претензії чи вимоги певних матеріальних і нематеріальних благ від держави за відповідних умов, як правило, без правового захисту.

Тепер проаналізуємо підходи українських вчених до розуміння правової природи соціальних прав. П.М. Рабінович та О.З. Панкевич, досліджуючи у вузькому значенні соціальні права, визначили їх як – «можливості людини забезпечити своє існування та розвиток із соціальних джерел завдяки соціальному утриманству, тобто на основі застосовуваного за певних умов (при настанні так званих соціальних ризиків) державними чи недержавними організаціями соціальноаліментарного методу регулювання» [63, с. 104]. В.М.

Андріїв розуміє «соціальні права особи як погоджені і визнані міжнародною спільнотою в цілому, закріплені в законодавстві більшості сучасних держав мінімальні правові норми – стандарти прав людини у соціальній сфері, що передбачають такі умови життя, які дозволяють кожному вільно підтримувати і розвивати свою людську сутність» [26, с. 8].

В Україні однією з перших наукове дослідження соціальних прав як самостійного блоку прав провела Ж.М. Пустовіт Вчена визначила соціальні права: «можливості людини володіти, користуватися та розпоряджатися певними соціальними благами та послугами, наданими суспільством та державою, а також набувати і захищати їх в порядку, в межах, формах і у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [62, с. 12]. Так, наприклад, С.О. Верланов, послідовник правничої школи П.М. Рабіновича в своєму дисертаційному дослідженні вивів чітку формулу оцінки соціальних прав. На думку вченого, соціальні права – «це можливості людини отримувати засоби для існування із соціальних джерел через соціальне утриманство (аліментування)» [31, с.8].

Одним із останніх досліджень можна вважати дисертацію О.М. Волкової «Соціальні права особи: питання теорії», у якій визначено соціальні права особи як її можливості щодо реалізації своїх здібностей для забезпечення гідного рівня життя для себе та своєї сім'ї, здійснення трудової діяльності та в передбачених законом випадках можливостей претендувати на отримання від держави певних матеріальних благ [33, с. 8]. Підсумовуючи, вважаємо, що соціальні права мають подвійну природу. Аналіз веде до розуміння того, що вони охоплюють соціальний аспект, який представляє специфічні потреби індивідів у певний історичний період розвитку громадянського суспільства, а також правовий вимір, який передбачає спроможність держави, зокрема у фінансовому плані, задовольняти ці потреби. вищезазначені потреби людини. Ця взаємодія, яка юридично проявляється через взаємні права та обов'язки особи та держави, розкриває сутність концепції соціальних прав. У цьому дослідженні ми вважаємо за доцільне вивчити структуру соціальних та

економічних прав, щоб сприяти комплексному розумінню їх реальної реалізації в повсякденному житті.

Соціальні та економічні права поділяються на окремі групи або блоки прав людини та громадянина на основі наявності спільних характеристик серед прав у цих групах. Однак навіть у кожному блоці існує те, що можна назвати «внутрішньою» диференціацією прав за різними критеріями. Важливо підкреслити, що соціальні та економічні права, як і інші групи прав, можна класифікувати за допомогою різних методів, таких як поділ на природні та похідні права, індивідуальні та колективні права, первинні (суттєві) та вторинні (менш важливі) права, загальні та спеціальні права тощо. Щодо класифікації соціальних прав, вдалим можна вважати підхід, запропонований О.М. Волковою, яка виокремлює наступні групи прав в залежності від сфери їх реалізації: 1) права щодо підтримання гідного рівня життя для себе та своєї сім'ї; 2) права щодо здійснення особою трудової діяльності; 3) права щодо соціального захисту особи [33, с. 9]. Ключовою характеристикою, спільною як для економічних, так і для соціальних прав, є те, що вони зазвичай мають економічне значення та набувають певного ціннісного виміру під час їх реалізації. Отже, їх виконання часто потребує значних матеріальних ресурсів. У випадках, коли таких ресурсів бракує, держава може зіткнутися з проблемами у забезпеченні виконання своїх конституційних зобов'язань щодо економічного добробуту своїх громадян. Таким чином, деякі вчені стверджують, що соціально-економічні права не є універсально застосовними, а скоріше являють собою цілеспрямовані програмні положення, призначені для того, щоб спрямовувати державу до конкретних соціальних цілей і, ширше, до «об'єктивних обов'язків держави», які залежать від стану економіки. Тим не менш, ми не погоджуємось з такою позицією. З огляду на український контекст стає очевидним, що законодавець не віддає пріоритету жодній конкретній категорії прав, встановлених Конституцією України, будь то особисті, політичні чи соціально-економічні права. Усі конституційні норми підлягають прямому виконанню, а захист усіх закріплених у них прав однаково

забезпечується відповідно до процедур і положень, передбачених законодавством.

Щодо економічних прав дуже чітко висловилася Ю.М. Рижук – економічним правам і свободам як складовій системі прав та свобод притаманні ознаки, що характеризують усі конституційні права і свободи: вони універсальні, невідчужувані, неподільні, обов'язкові, відображають умови життя людини та розвитку держави, характеризують взаємовідносини між людиною та державою, забезпечуються як внутрішньодержавними, так і міжнародними гарантіями [64, с. 272]. Аналогічний погляд на універсальність можна прийняти при розгляді соціальних прав. Універсальний характер соціальних та економічних прав підкреслює їх невід'ємний зв'язок з іншими категоріями прав.

Можна зробити висновок, що розгляд прав людини виключно як загального соціального явища (у природно-правовому контексті) усуває їх зі сфери правового регулювання, роблячи їх незахищеними. І навпаки, нехтування принципами справедливості, моралі та гуманності в правовому позитивізмі може призвести до втрати істини та сутності права. Тому в цій дисертації автор дотримується універсального підходу, встановленого ООН та іншими міжнародними організаціями. Шляхом інтеграції концепцій правового розуміння виводиться всеосяжна та остаточна форма досліджуваних прав. Соціально-економічні права є невід'ємними, неподільними та взаємопов'язаними основними можливостями індивідів у соціально-економічній сфері. Ці права визнаються та захищаються шляхом їх включення до національних конституцій та міжнародних правових документів. У разі будь-якого порушення цих прав державними чи міжнародними організаціями вони мають право на захист.

1.2. Міжнародно-правовий захист соціально-економічних прав та свобод

Спробуємо з'ясувати сутність поняття міжнародного механізму захисту прав людини.

Як зазначає М. Антонович термін «міжнародні механізми захисту прав людини» часом застосовується як синонім словосполучення «міжнародна система захисту прав людини». Сама вчена ці два поняття розрізняє та до міжнародних механізмів щодо захисту прав людини відносить, створені, зокрема, в рамках ООН, міжнародні органи для контролю за дотриманням угод щодо прав людини, які складаються з експертів, як фахівців, і приймають конкретні рекомендації, чи виносять обов'язкові рішення і можуть забезпечити виконання цих рішень [28, с. 37].

Найбільш повне визначення поняття міжнародного механізму захисту прав особи дає О.М. Руднева. Щоб розкрити зміст і основні елементи структури міжнародного механізму реалізації особи, вчена звертається до визначення суміжного поняття «механізм реалізації норм міжнародного права», який вчена характеризує як сукупність нормативних та інституційних (організаційноправових) засобів, що використовуються суб'єктами міжнародного права на міжнародному і національному рівні, з метою реалізації норм [70, с. 28].

Виходячи з вищевикладеного, усі міжнародні механізми захисту прав людини поділяються на два види: 1) конвенційні (нормативні) механізми захисту прав людини; 2) інституційні механізми захисту прав людини [68, с. 136].

Надамо характеристику кожному з видів.

На підставі наведених підходів вчених виокремлено загальні ознаки міжнародного конвенційного механізму захисту соціальних та економічних прав як складової міжнародного механізму захисту: 1) є зовнішньою формою вираження системи юридичних норм і принципів у сфері захисту соціальних та економічних прав людини; 2) становить систему міжнародно-правових актів, які можуть прийматися у формі пактів, договорів, угод, конвенцій; 3)

закріплює гарантії щодо дотримання державами соціальних та економічних прав людини [43, с. 166].

Існування та ефективність міжнародних механізмів та їх забезпечення мають вирішальне значення для дотримання та поваги міжнародних норм прав і свобод людини. У ситуаціях, коли національний механізм не може гарантувати реалізацію прав і свобод людини, міжнародне право пропонує можливість використання міжнародних механізмів для забезпечення та захисту прав і свобод особи.

Загальновизнаним є факт, що в основі діяльності ООН в області розвитку, захисту і нагляду за дотриманням прав людини й основних свобод, в тому числі економічних і соціальних, лежить Міжнародний Білль про права людини. Як правило, до Білля включають три документи: Загальну декларацію прав людини (1948 рік), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 рік) і Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 рік) і два додаткових протоколи до нього [61, с. 6].

Розглядаючи конкретні компоненти механізму захисту соціально-економічних прав міжнародної конвенції, важливо підкреслити, що численні міжнародні договори про захист прав людини були сформульовані під егідою ООН. Ці договори спрямовані на розширення положень, викладених у Загальній декларації прав людини, яка була прийнята та проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року. У той час як юридичне закріплення прав «другого покоління» є пов'язаний із прийняттям Загальної декларації, сам документ прямо не класифікує ці права як окрему групу чи розділ; швидше, він просто перераховує їх. Це пов'язано з правовою природою декларації. На думку Н.М. Калюжної, оскільки Декларація була прийнята у вигляді резолюції, то, відповідно до Статуту ООН, вона носить лише рекомендаційний характер [36, с. 116].

Водночас принципи, викладені в Загальній декларації прав людини, є домінуючими майже в усіх національних і міжнародних правових інструментах, помітно представлені в конституціях багатьох країн світу. Це

особливо помітно для країн, які сформулювали свої конституції в післявоєнний період.

Таким чином, в Декларації закріплені наступні соціальні та економічні права: право на приватну власність, як індивідуальну, так і спільну (ст. 17); право на соціальне забезпечення та на забезпечення необхідних умов для гідного життя та вільного розвитку в економічній, соціальній та культурній сферах (ст. 22); право на відпочинок і дозвілля, включаючи розумну обмеження робочого дня та оплачувану відпустку (ст. 24); право на працю, вільний вибір професії, справедливі та сприятливі умови праці, захист від безробіття (ст. 23); право на рівну оплату за однакову працю, забезпечуючи достойне існування, а також застосування інших засобів соціального забезпечення за необхідності (ст. 23); право на утворення професійних союзів та вільне вступлення до них з метою захисту своїх інтересів (ст. 23); право на життєвий рівень, необхідний для забезпечення здоров'я і добробуту людини та її сім'ї (ст. 25); право на особливий захист материнства і дитинства (ст. 25); право на безкоштовну початкову освіту та рівний доступ до технічної та професійної освіти, спрямованої на повний розвиток особи (ст. 26); право на свободу участі в культурному житті суспільства (ст. 27); право на захист результатів інтелектуальної діяльності (ст. 27) [35].

Подальшою важливою віхою в міжнародному регулюванні та забезпеченні соціальних і економічних прав стало прийняття Пакту про економічні, соціальні та культурні права в 1966 р. Проте минуло десять років, щоб Пакт набув юридичної сили, а саме 3 січня 2016 р. 1976 р., коли його було ратифіковано першими тридцятьма п'ятьма країнами-учасницями відповідно до положень статті 27. Станом на 19 травня 2009 р. 168 держав (відповідно до Додатку II) ратифікували Пакт, добровільно зобов'язавшись захищати економіку, закріплені в ній соціальні та культурні права, свободи та інтереси людини. На відміну від Загальної декларації прав людини, Пакт містить обов'язкові зобов'язання для його учасників. Розмежування реалізації та захисту конкретних прав не має чіткого формулювання, що надає державам-

учасникам певну свободу дій у виконанні цих зобов'язань. Контроль за дотриманням державами-учасниками своїх зобов'язань за Угодою та ступенем реалізації відповідних прав і зобов'язань покладається на спеціальну організацію, відому як Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, правовий статус якої буде розглянуто під час наступних обговорень.

Т.М. Заворотченко у рамках свого дисертаційного дослідження дійшла висновку, що держави-учасники Пакту, незалежно від рівня економічного розвитку, зобов'язані забезпечити соціально-економічні і культурні права для всіх, хоча б у мінімальному ступені [34, с. 175].

Такий підхід до питання про природу і ступінь юридичних зобов'язань, узятих державами-учасниками Пакту про економічні, соціальні і культурні права, було сформовано у 1986 році. у Лімбургському університеті головними експертами з різних країн світу [68, с. 122-135]. Проте, формулювання частини першої статті 2 Пакту все ж залишає місце для наукових дискусій з цього приводу.

Отже, Пакт про економічні, соціальні та культурні права як основоположний договір у сфері закріплення прав людини «другого покоління» закріплює такі права: право на самовизначення (ст. 1); рівність чоловіків та жінок (ст. 3); право на працю, яку вона, особа, вільно обирає або на яку вона вільно погоджується (ст. 6); право кожного на справедливі і сприятливі умови праці, в тому числі справедливу зарплату і рівну винагороду за рівну працю, гідне існування особи та її сім'ї (ст. 7); право на безпечні умови праці, відпочинок і дозвілля (ст. 7); право на створення профспілок та участь в них (ст. 8); право на соціальне забезпечення (ст. 9); право на захист сім'ї, материнства і дитинства (ст. 10); право особи на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя (ст.11); право людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я (ст. 12); право на освіту, в тому числі на обов'язкову і безкоштовну загальну освіту (ст. 13,14); право на участь у культурному житті (ст. 15) [45].

Повна сфера дії Пакту про економічні, соціальні та культурні права охоплює майже всі права, які зараз включені в національні конституції та наступні міжнародні документи. Ця характеристика позиціонує Пакт як основоположний і нормативний інструмент у формуванні правової бази для захисту прав досліджуваних груп.

Окрім міжнародних документів, включених до Міжнародного білля про права людини, Організація Об'єднаних Націй також ухвалила додаткові конвенції щодо захисту прав.

Зокрема, відповідно до Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 року держави-учасниці зобов'язуються «заборонити і ліквідувати расову дискримінацію в усіх її формах і забезпечити рівноправність кожної людини перед законом, без розрізнення раси, кольору шкіри, національного або етнічного походження, особливо щодо здійснення, зокрема, прав в економічній, соціальній і культурній галузях: права на працю, вільний вибір роботи, справедливі і сприятливі умови праці, захист від безробіття, рівну плату за рівну працю, справедливу і задовільну винагороду; права створювати професійні спілки і вступати до них; права на житло; права на охорону здоров'я, медичну допомогу, соціальне забезпечення і соціальне обслуговування; права на освіту і професійну підготовку; права на рівну участь у культурному житті; права на доступ до всякого місця або всякого виду обслуговування, призначеного для громадського користування, як, наприклад, транспорт, готелі, ресторани, кафе, театри і парки» [44].

Н.М. Калюжна до важливих міжнародних нормативно-правових актів в сфері соціально-економічних прав людини відносить наступні: «Декларація соціального прогресу та розвитку», проголошена резолюцією 2542 Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1969 р., «Декларація про використання науковотехнічного прогресу в інтересах миру та на благо людства», проголошена резолюцією 3384 Генеральної Асамблеї ООН від 10 листопада 1975 р., «Конвенція про політику у сфері зайнятості», прийнята 9 липня 1964 р. на сорок восьмій сесії Генеральної конференції МОП та

«Конвенція про сприяння зайнятості та захисту від безробіття», прийнята 21 червня 1988 р. [36, с. 118].

Як зазначалося раніше, Організація Об'єднаних Націй прийняла інші міжнародно-правові документи, які містять детальні положення щодо конкретних груп, категорій осіб та сфер правового регулювання. У цих документах далі розробляються принципи, викладені в Загальній декларації прав людини та Пакті про економічні, соціальні та культурні права. Разом вони утворюють інтегровану систему в рамках нормативно-правової бази для захисту економічних і соціальних прав людини.

С.О. Верланов зазначає, що «Конвенція не оминула закріплення і деяких соціально-економічних прав, тим самим підтверджуючи ідею універсальності, неподільності й невідчужуваності усіх прав людини» [32, с. 55].

Однак слід зазначити, що обсяг економічних і соціальних прав людини, гарантованих Конвенцією, відносно обмежений. Він охоплює лише положення статті 4, яка забороняє рабство та примусову працю, а також положення статті 11, що гарантує право створювати профспілки та вступати до них з метою захисту індивідуальних прав.

С.О. Верланов притримується думки, що «крім прямого закріплення соціально-економічних прав у Європейській конвенції, їм притаманне також закріплення непряме (опосередковане). Наприклад, права передбачені ч. «е» та ч. «с» п. 3 ст. 6 Конвенції хоч і належать традиційно до «громадянських» (особистісних), але не позбавлені певного соціального забарвлення, оскільки містять і деякі власне соціальні гарантії права на справедливе судочинство. Так, особам, які не володіють мовою судочинства, безкоштовно надаються послуги перекладача; обвинуваченому безкоштовно надаються послуги адвоката, якщо він сам не може їх оплатити. Тим самим передбачається певна матеріальна участь держави у забезпеченні справедливого судочинства» [32, с. 58].

Таким чином, можна стверджувати, що прийняття Конвенції встановило гарантії здійснення та захисту соціальних та економічних прав.

Досліджуючи економічні та соціальні права та механізми їх міжнародного захисту в рамках, дещо відмінних від інших правозахисних груп, особливу увагу слід приділити аналізу Європейської соціальної хартії 1961 року та Переглянутої хартії 1996 року. Ці хартії являють собою найбільш вичерпну компіляцію соціальних права, встановлені міжнародним договором на регіональному рівні.

Європейська соціальна хартія (переглянута) — це міжнародний договір, який консолідує права, викладені в Хартії 1961 року, разом із Додатковими протоколами 1988 та 1995 років. Крім того, він містить поправки, пов'язані з цими правами, і вводить нещодавно затверджені права, санкціоновані Комітетом з Європейська соціальна хартія. Оскільки Європейська соціальна хартія (переглянута) є структурованою компіляцією соціальних та економічних прав, у науковій літературі існують численні підходи до класифікації цих прав.

Так, права, передбачені Хартією, за М.М. Феськовим можуть бути поділені за предметним (галузевим) критерієм на: права у сфері праці; комплексні права (у сфері праці та в інших сферах суспільних відносин); права у сфері соціального забезпечення; права у сфері охорони здоров'я; права у сфері житлового права; інші комплексні права, а за суб'єктним критерієм виділяють індивідуальні та колективні трудові права [75, с. 25–35].

Система правових документів, спрямованих на захист соціально-економічних прав, охоплює численні міжнародні договори, конвенції, резолюції та інші відповідні документи. Однак це дослідження буде зосереджено насамперед на основних міжнародних актах, згаданих раніше, надавши характеристики та подробиці про них. Очевидно, що міжнародний механізм захисту прав людини включає значний набір нормативних інструментів, які визнають важливість економічних і соціальних прав для добробуту та належного існування людей.

Міжнародні організації, відповідальні за захист соціальних та економічних прав людини, такі як Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ),

Європейський комітет із соціальних прав, Європейський суд наголошують на важливості дотримання мінімальних міжнародних стандартів у соціально-економічній сфері. Ці установи відіграють вирішальну роль у моніторингу та забезпеченні захисту соціальних та економічних прав на міжнародному рівні.

Досліджуючи міжнародний інституційний механізм захисту прав особи М. Антонович висловив, що до інституційного механізму відносить міжнародні органи для контролю за дотриманням міжнародних угод щодо захисту прав людини. Натомість О.М. Руднева характеризує інституційний механізм як систему організаційних інструментів та процедур [68, с. 136].

Функції міжнародних органів і організацій у механізмі захисту прав людини визначають їх роль і місце в системі.

Як і нормативно-правові механізми, інституційні механізми захисту прав за принципом дії можна поділити на універсальні та регіональні. До них відносять зокрема, постійні органи ООН (Генеральна Асамблея ООН, Економічна і Соціальна Рада (ЕКОСОП), комісія ООН з прав людини тощо), органи, що зформувалися в наслідок підписання міжнародних угод (Комітет ООН з прав людини, Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав, Комітет з расової дискримінації та ін) та спеціалізовані установи ООН (Міжнародна організація праці, Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) тощо.

Отже, міжнародний механізм захисту соціально-економічних прав характеризується своєю багатогранністю.

1.3. Національний захист соціально-економічних прав та свобод

Вважаємо за доцільне розглянути нормативно-правовий аспект механізму захисту з точки зору його гарантованості, що стосується системи правових норм і актів, спрямованих на забезпечення соціально-економічних прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Нормативно-правові гарантії охоплюють усі правові положення, які сприяють реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина, а також усунення порушень за допомогою конкретних правових заходів. Ці гарантії складаються з положень, викладених у Конституції України, інших національних законах та міжнародно-правових актах, які є джерелами конституційного права. За допомогою цих гарантій забезпечується дотримання конституційного та правового статусу особи за допомогою державного примусу або потенціалу для такого примусу з боку державних установ. Нормативно визначені норми про соціальні та економічні права містяться в ст. 41-50 Конституції України.

Для захисту соціальних та економічних прав і свобод людини і громадянина часто необхідно звертатися у різні інституції (держані і недержавні). Наприклад, відповідно до ч. 3 ст. 8 Конституції України: «Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується» [39]. Важливою практичною гарантією забезпечення соціально-економічних прав і свобод людини і громадянина є конституційне визнання права на захист. Крім того, він служить основоположним принципом для встановлення додаткових форм правових гарантій щодо реалізації цього права, включаючи процедурні, інституційні та організаційні заходи. Найважливіші процесуальні гарантії захисту прав, в тому числі соціальних та економічних, закріплені у ст. 55 Конституції.

Цивільний процесуальний кодекс є яскравою ілюстрацією процесуальних гарантій економічних прав і свобод людини і громадянина. У цьому кодексі описано конкретні процедури, яких мають дотримуватися особи, щоб захистити свої права власності, охоплюючи такі аспекти, як подання позову, розгляд справи, забезпечення судових позовів, проведення судових процесів і виконання судових рішень.

Як було зазначено, процесуальні гарантії зосереджені насамперед навколо судової та правоохоронної діяльності. Ці гарантії передбачають

регламентацію організаційної діяльності державних органів та їх посадових осіб, встановлення правил їх діяльності. Важливо визнати, що рівень конкретності процесуальних рамок суттєво різняться і залежить від обсягу залучених прав і обов'язків.

Процесуальні гарантії мають важливе значення для розмежування та визначення природи соціальних та економічних прав, а також механізмів, встановлених для забезпечення їх захисту. Наприклад, право на безпечні умови праці (ч.4 ст.43 Конституції України) розкривається в таких процесуальних гарантіях як:

- поінформованість під розписку про умови праці та про наявність на йробочому місці небезпечних і шкідливих виробничих факторів, які ще не усунуто, можливі наслідки їх впливу на здоров'я та про права працівника на пільги і компенсації за роботу в таких умовах відповідно до законодавства і колективного договору (ч. 2 ст. 5 Закону України «Про охорону праці» – далі Закону) [56].

- на належні санітарно-побутові умови праці (ч. 1 ст. 6 Закону);

- забезпечення спецодягом, іншими засобами індивідуального захисту, мийними та знешкоджувальними засобами (ч. 1 ст. 8 Закону);

- проходження за рахунок роботодавця інструктажу, навчання з питань охорони праці, з надання першої медичної допомоги потерпілим від нещасних випадків і правил поведінки у разі виникнення аварії (ч. 1 ст. 18 Закону);

- умови праці відповідно до нормативно-правових актів, а також забезпечити додержання вимог законодавства щодо прав працівників у галузі охорони праці (ч. 2 ст. 8) [56].

Гарантіями забезпечення захисту соціально-економічних прав, також виступають норми, що містять юридичну відповідальність.

Так, відповідно до ст. 44 Закону України «Про охорону праці»: «За порушення законів та інших нормативно-правових актів про охорону праці, створення перешкод у діяльності посадових осіб органів державного нагляду за охороною праці, а також представників профспілок, їх організацій та

об'єднань винні особи притягаються до дисциплінарної, адміністративної, матеріальної, кримінальної відповідальності згідно із законом» [56]. А також ст. 80 Основ законодавства про охорону здоров'я: Відповідальність за порушення законодавства про охорону здоров'я [48]. Особи, які порушують законодавство про охорону здоров'я, несуть відповідальність у цивільному, адміністративному або кримінальному порядку, передбачену відповідним законодавством.

Дисциплінарна відповідальність регулюється Кодексом законів про працю і передбачає такі види покарання, як догана та звільнення [5].

Матеріальною відповідальністю забезпечує надання підприємствами компенсацій працівникам (або членам їхніх сімей), які постраждали від нещасних випадків або професійних захворювань, тим самим відшкодовуючи завдані збитки. Такі збитки працівникам виплачуються на підставі ст. 36 Закону України «Про Загальнообов'язкове державне соціальне страхування». Крім того в ч. 6 ст. 36 Закону зазначено, що «порушення правил охорони праці застрахованим, яке спричинило нещасний випадок або професійне захворювання, не звільняє страховика від виконання зобов'язань перед потерпілим» [52].

Умови притягнення до адміністративної відповідальності, передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення (далі – Кодексу). Особлива частина Кодексу встановлює адміністративну відповідальність за порушення соціальних та економічних прав і свобод людини і громадянина. На нашу думку, склад таких правопорушень міститься в главах 5 (порушення в галузі охорони праці і здоров'я населення), 6 (правопорушення, що посягають на власність), 11 (в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою), 12 (в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницькій діяльності), 13 (в галузі стандартизації, якості продукції, метрології та сертифікації) [27].

Кримінальна відповідальність за порушення соціальних та економічних прав і свобод людини і громадянина передбачена в Кримінальному кодексі

України. Конкретні склади злочинів містяться в Особливій частині. А саме в другому розділі – злочини проти життя і здоров'я особи. 118 Наприклад ч. 1 ст. 136 КК України: «Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, при можливості надати таку допомогу або неповідомлення про такий стан особи належним установам чи особам, якщо це спричинило тяжкі тілесні ушкодження, – караються штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин, або арештом на строк до шести місяців» [40]. А також ст. 139 КК України «Ненадання допомоги хворому медичним працівником». Санкція, передбачена статтею, застосовується виключно у випадках ненадання допомоги медичним працівником без поважних причин, незважаючи на усвідомлення можливих тяжких наслідків для пацієнта.

Завдяки реалізації індивідуальних економічних прав і свобод особи мають можливість брати участь у господарській діяльності. Проте особи, які займаються господарською діяльністю, несуть господарсько-правову відповідальність за будь-які правопорушення у цій сфері. З. Ф. Таткова визначила її мету – як стремління держави, суб'єктів господарювання та інших учасників сфери господарювання до забезпечення рівних можливостей розвитку підприємництва, дотримання учасниками господарських відносин суспільного господарського порядку [73, с. 15]. До господарських правопорушень можна віднести такі правопорушення, як порушення нормативно-правових актів щодо господарської діяльності або зобов'язань щодо якості продукції (товарів), виконання послуг, надання послуг.

Отже, нормативно-правові гарантії забезпечення соціально-економічних прав і свобод людини і громадянина охоплюють не лише положення та принципи, які є вказівками щодо забезпечення цих прав, а й конституційні обов'язки та юридичну відповідальність. Включення зобов'язань і відповідальності до цих гарантій не суперечить принципам свободи та

верховенства права, оскільки права певних осіб не можуть бути реалізовані без відповідних зобов'язань інших.

Стрижневою складовою механізму забезпечення соціально-економічних прав і свобод громадян і громад є мережа державних і неурядових інституцій. Ці інститути покликані прямо чи опосередковано створювати сприятливі умови для реалізації та захисту конституційних прав, зокрема тих, що стосуються соціальних та економічних аспектів.

Максимович Р. О. класифікує інститути захисту соціальних та економічних прав і свобод людини та громадянина наступним чином:

«1) за належністю: 1.1) органи державної влади: 1.1.1) орган законодавчої влади, його структурні органи: Верховна Рада України, її комітети, комісії тощо; 1.1.2) інститути уповноваженого Верховної Ради України: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, бізнес-омбудсман; 1.1.3) органи виконавчої влади: Кабінет Міністрів України, міністерства, зокрема, Міністерство юстиції України, Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство соціальної політики України, Антимонопольний комітет України та інші центральні органи виконавчої влади, місцеві органи державної виконавчої влади; 1.1.4) органи судової влади та суддівського самоврядування, а також органи альтернативних методів вирішення спорів: система господарських судів, система адміністративних судів, система загальних судів, Вища Рада Юстиції, Верховний Суд України, Конституційний Суд України, третейські суди, міжнародні комерційні арбітражі тощо; 1.1.5) органи прокуратури та інші силові структури; 1.1.6) Президент України та органи, які забезпечують діяльність Президента України;

1.2) органи місцевого самоврядування; органи влади АРК;

1.3) інституції громадянського суспільства: 1.3.1) адвокатура; 1.3.2) засоби масової інформації; 1.3.3) система професійних спілок; 1.3.4) волонтерські організації; 1.3.5) благодійні організації; 1.3.6) інші інституції громадянського суспільства;

- 2) за територіальним статусом: 2.1) загальнодержавні; 2.2) локальні; 2.3) на тимчасово окупованих територіях; 2.4) органи АРК;
- 3) за порядком формування: 3.1) виборні; 3.2) призначувальні;
- 4) за часом функціонування: 4.1) постійні; 4.2) тимчасові;
- 5) за порядком фінансування: 5.1) інституції бюджетного фінансування; 5.2) інституції приватного фінансування;
- 6) за кількісним складом: 6.1) одноосібні; 6.2) колегіальні» [45, с. 125-126].

Після класифікації інституцій, відповідальних за забезпечення соціально-економічних прав і свобод людини і громадянина, звернемо увагу на основні інституції в цьому відношенні.

Так, Верховна рада України відповідно до статті 75 Конституції України є «єдиним органом законодавчої влади в Україні». Основне призначення Верховної Ради України в контексті її місця та ролі у системі органів захисту соціальних та економічних прав і свобод людини і громадянина проявляється, на нашу думку, у таких її функціях, що визначені у статті 85 Конституції України [39]. Створення належної нормативно-правової бази, безперечно, є стрижневим чинником і необхідною передумовою для побудови ефективної системи захисту прав і свобод людини і громадянина, зокрема в соціально-економічній сфері.

Щодо органів Верховної Ради України, діяльність яких спрямована на захист соціальних та економічних прав і свобод людини і громадянина, то слід зазначити, що відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» від 04.04.1995 р. №116/95-ВР, комітет Верховної Ради України – це орган Верховної Ради України, який утворюється з числа народних депутатів України для здійснення за окремими напрямками законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень Верховної Ради України, виконання контрольних функцій [54]. Постановою Верховної Ради України «Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України восьмого скликання» від

04.12.2014 р. №22-VIII [58] затверджений перелік та склад комітетів Верховної Ради України, зокрема, на разі, 27 комітетів.

Однак важливо підкреслити, що наразі в Україні немає спеціального комітету чи підкомітету, який би займався захистом економічних і соціальних прав.

Надзвичайно важливим та центральним інститутом захисту соціальних та економічних прав є прокуратура України, яка, відповідно до ст. 1 Закону України «Про прокуратуру» остання становить єдину систему, яка в порядку, передбаченому цим Законом, здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави [60].

Безумовно, першочергове забезпечення соціально-економічних прав і свобод людини і громадянина покладено на судову систему, яка дотримується свого конституційного положення, визначеного розділом VII Конституції України. До складу цієї судової системи входять Конституційний Суд України (який буде детально розглянуто далі) та суди загальної юрисдикції. Суди загальної юрисдикції також поділяються на адміністративні суди, господарські суди та загальні суди, які розглядають цивільні та кримінальні справи. Кожна з цих судових систем створена для підтримки та захисту економічних і соціальних інтересів як фізичних, так і юридичних осіб.

Наступну сукупність інститутів у рамках забезпечення соціально-економічних прав і свобод людини становлять інститути громадянського суспільства. Серед них одним із головних суб'єктів є юридична професія або адвокатура.

Так, адвокатура в Україні, як і у всьому світі, є системою на яку покладається функція захисту юридичних та фізичних осіб, зокрема їх соціальних та економічних прав. Зазначений статус адвокатури закріплений на рівні Конституції України, а саме у статті 59, відповідно до якої для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги

при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура [39].

Адвокати функціонують як автономні суб'єкти, відповідальні за захист власних соціально-економічних прав і свобод. У цьому контексті, погоджуємось із твердженням Л. Тацій, на думку якої правове положення адвоката розглядається як спеціальне у відношенні до правового статусу людини і громадянина у зв'язку зі змістом і обсягом основних прав, свобод, обов'язків і відповідальності. З одного боку, адвокат, як громадянин, може вимагати від держави захисту своїх прав, а з іншого – для надання юридичної допомоги фізичним і юридичним особам вимагати від державних органів та інших суб'єктів дотримання прав, що витікають із професійного статусу адвоката та адвокатури в цілому [74, с. 7].

Таким чином, державний захист соціально-економічних прав і свобод в Україні є багатоплановою та складною системою, що включає різноманітні правові та інституційні механізми. Основою забезпечення цих прав і свобод є Конституція України разом із міжнародно-правовими актами. Вирішальну роль у забезпеченні їх реалізації відіграють нормативно-правові гарантії, зокрема конституційні обов'язки та юридична відповідальність. Процесуальні гарантії, такі як гарантії судової системи, сприяють конкретному здійсненню та захисту цих прав. Крім того, значну роль у дотриманні соціально-економічних прав і свобод відіграють такі інституції, як Верховна Рада, прокуратура та організації громадянського суспільства, зокрема адвокатура.

РОЗДІЛ 2

ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ СПРАВЕДЛИВОСТІ У СФЕРІ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ

2.1. Огляд практики ЄСС у сфері соціально-економічних прав та свобод

У перші роки свого існування Суд ЄС, дотримуючись буквального тлумачення установчих договорів, не визнавав своєї компетенції розглядати справи, пов'язані з порушенням основних прав.

Ну думку Комарова Т. В., «сама позиція держав-членів змусила Суд предметно зануритися у проблематику захисту прав людини, оскільки в протилежному випадку держави-члени не готові були сприймати верховенство та пряму дію інтеграційного права. Такий важливий крок по дотриманню державами-членами цих двох принципів мав кореспондуватися із гарантіями того, що інститути співтовариств функціонують із урахуванням основоположних прав, а отже, і право співтовариств, яке вводиться в національні правопорядки, ухвалено із дотриманням цих стандартів» [37, с. 387].

Підхід Європейського суду щодо захисту прав людини насамперед зосереджується на захисті від дій Європейського Союзу. Традиційно юрисдикція Суду в питаннях прав людини була обмежена сферою дії Союзу, оскільки він не є судом виключно щодо захисту прав людини. Його основна судова функція зосереджена на економічній компетенції ЄС, і він приймає на себе юрисдикцію у сфері прав людини лише тоді, коли вони перетинаються з цією сферою. Щодо нагляду за державами-членами у сферах, що не належать до компетенції Союзу, Суду бракує механізмів для здійснення впливу або моніторингу заходів держави щодо дотримання прав людини. У таких

випадках відповідальність за дотримання прав людини лежить на державних органах влади. Однак, за словами судді Суду справедливості А. Росас (A. Rosas): «Еволюція права ЄС призвела до того, що важко знайти сфери, в яких би не було присутнє право ЄС, і наслідком цього є те, що Суд ЄС наближається до суду з прав людини з майже загальною компетенцією по застосуванню основоположних прав. Як приклад, він наводить те, що зміни Лісабонського договору значно вплинули на поширення права ЄС на кримінальне право та військову оборону» [23, р. 1281].

Хоча юрисдикція Європейського суду справедливості залишається обмеженою, трапляються випадки, коли вона поширюється на сфери, які не підпадають під компетенцію ЄС.

Європейський суд справедливості твердо дотримується принципу верховенства права ЄС у своїй судовій практиці. Це означає, що законодавство ЄС має пріоритет над суперечливими національними законами та положеннями. У справах, що стосуються соціально-економічних прав і свобод, Суд Європейського Союзу забезпечує ефективне застосування законодавства ЄС, навіть якщо воно передбачає переважні національні заходи чи практику, які перешкоджають функціонуванню внутрішнього ринку.

Вперше принцип захисту прав людини у праві Європейських Співтовариств був визнаний Судом ЄС у справі 29/69 Stauder (1970) [14]. Справа стосувалася ситуації, коли одержувач соціальної допомоги просив видалити свої персональні дані з купону, що було необхідно для отримання пільгових цін на продукти в рамках соціальної програми.

Суд ЄС у справі C-438/05 (International Transport Workers' Federation and Finnish Seamen's Union v Viking Line ABP and OÜ Viking Line Eesti 2007) констатує, що з огляду на те, що Європейський Союз охоплює не лише економічні, а й соціальні цілі, необхідно знайти баланс між фундаментальними ринковими свободами, такими як свобода заснування, та цілями соціальної політики. Ці соціальні цілі охоплюють різні аспекти, зокрема покращення умов

життя та праці, забезпечення соціального захисту та сприяння діалогу між соціальними партнерами.

Провівши аналіз практики Суду ЄС, можна підсумувати, що він захища наступні категорії соціально-економічних прав і свобод:

– у сфері економічних прав: свобода зібрань та об'єднань (Joined Cases T-222/99, T-327/99 and T-329/99, Jean-Claude Martinez, Charles de Gaulle, Front national and Emma Bonino and Others v Parliament (2001)); свободи вільного руху працівників (Case C-109/09 Deutsche Lufthansa AG v Gertraud Kumpian (2011)); визнання професійної кваліфікації (Case C-313/01 Christine Morgenbesser v Consiglio dell'Ordine degli avvocati di Genova (2003); Case C-104/91 Colegio Oficial de Agentes de la Propriedad Inmobiliaria v José Luis Aguirre Borrell and others (1992); Case 222/86 Union nationale des entraîneurs et cadres techniques professionnels du football (Unectef) v Georges Heylens and others (1987); Case C-340/89 Irène Vlassopoulou v Ministerium für Justiz, Bundesund Europaangelegenheiten Baden-Württemberg (1991)); право на оплату часу працівників, витраченого на дорогу до місця виконання безпосередніх трудових обов'язків (Case № C-266/14, Federacion de Servicios Privados del sindicato Comisiones obreras (CC.OO) v Tyco Integrated Security SL (2015)); захисту прав працівників у випадку зміни власника підприємств, бізнесу або частин підприємств або бізнесу (Case № C-416/16 Luís Manuel Piscarreta Ricardo v Portimão Urbis EM SA and Others (2017); Case № C-200/16 Securitas - Serviços e Tecnologia de Segurança SA v ICTS Portugal Consultadoria de Aviação Comercial SA and Others (2017); Case № C-126/16 Federatie Nederlandse Vakvereniging and Others v Smallsteps BV (2017); Case № C-509/14 Administrador de Infraestructuras Ferroviarias (ADIF) v Luis Aira Pascual and Others (2015); Case № C-160/14 João Filipe Ferreira da Silva e Brito and Others v Estado português (2015); Case № C-328/13 Österreichischer Gewerkschaftsbund v Wirtschaftskammer Österreich - Fachverband Autobus-, Luftfahrt- und Schifffahrtsunternehmen, (2014); Case № C-458/12 Lorenzo Amatori and

Others v Telecom Italia SpA and Telecom Italia Information Technology Srl (2014); Case № C-426/11 Mark Alemo-Herron and Others v Parkwood Leisure Ltd (2013)) та ін.

– у сфері соціальних прав: рівність чоловіків та жінок у сфері соціального забезпечення (Case № C-382/98 The Queen v Secretary of State for Social Security, ex parte John Henry Taylor (1999); Case № C-196/98 Regina Virginia Hepple v Adjudication Officer and Adjudication Officer v Anna Stec (2000); Case № C-104/98 Johann Buchner and Others v Sozialversicherungsanstalt der Bauern (2000); Case № C-154/96 Louis Wolfs v Office national des pensions (ONP) (1998); Case № C-139/95 Livia Balestra v Istituto Nazionale della Previdenza Sociale (INPS) (1997); Case № C-77/95 Bruna-Alessandra Züchner v Handelskrankenkasse (Ersatzkasse) Bremen (1996); Case № C-66/95 The Queen v Secretary of State for Social Security, ex parte Eunice Sutton (1997); Case № C-280/94 Y. M. Posthuma-van Damme v Bestuur van de Bedrijfsvereniging voor Detailhandel, Ambachten en Huisvrouwen and N. Oztürk v Bestuur van de Nieuwe Algemene Bedrijfsvereniging (1996)); право на соціальну допомогу (Case № 29-69 Erich Stauder v City of Ulm (1970);

– у сфері культурних прав: право на цитування (Spiegel Online GmbH v Volker Beck Case C-516/17 of 29 Juli 2019); свобода творчості (Pelham GmbH, Moses Pelham and Martin Haas v Ralf Hütter and Florian Schneider-Eslebenweicht Case C-476/17 of 29 Juli 2019); захист культурної спадщини (Case C-244/13, Commission v. Slovakia (2015); Case C-452/14, Commission v. Greece (2016); Case C-206/13, Commission v. Italy (2014) тощо).

Суду ЄС широко розуміє соціальні права, що охоплюють різні аспекти, такі як трудові права, соціальний захист, рівне ставлення, недискримінація та сприяння соціальному діалогу. Вона визнає, що соціальні права відіграють життєво важливу роль у досягненні соціальної згуртованості, подоланні нерівності та сприянні справедливому та інклюзивному суспільству в ЄС.

Саме завдяки Суду ЄС було деталізовано зміст поняття «працівник» [6; 5] та охарактеризовано ознаки «трудових правовідносин» [5; 3], послідовно розширено трактування «рівності» та «недискримінації» у сфері найманої праці. Приміром, Суд захистив трудові права кандидатки на посаду, які були порушені через її віросповідання, хоча на той час така підстава не вважалася дискримінаційною ознакою на рівні правових актів ЄС [1]. А у трьох справах Defrenne [2; 11] Суд розширив сферу дії принципу рівності, щоб охопити ситуації, що стосуються статі, таким чином вирішуючи питання нерівного ставлення до чоловіків і жінок бортпровідників щодо рівної оплати праці, пенсійного віку та фінансових наслідків дострокового звільнення на пенсію. Крім того, діяльність Суду ЄС значною мірою сприяла суттєвій розробці фундаментальних принципів, які лежать в основі трудового права ЄС. Ці принципи включають гарантію основних трудових прав, свободу працівників вільно пересуватися в межах ЄС, право створювати асоціації, право брати участь у колективних переговорах і колективних діях, а також право працівників отримувати інформацію та брати участь у консультаціях. Своїми рішеннями Суд витлумачив і роз'яснив широкий спектр шляхів ефективної реалізації вищезазначених прав.

Судова практика Європейського суду справедливості у сфері соціальних прав часто перетинається з економічними свободами. Суд прагне знайти баланс між соціальними цілями та безперервним функціонуванням внутрішнього ринку. Він гарантує, що соціальні права не обмежуються надмірно економічними міркуваннями, і роз'яснює обмеження, які можуть бути накладені на економічні свободи для захисту соціальних прав.

Однією з особливостей судової практики Європейського суду справедливості є тонкий баланс, який він прагне встановити між економічною інтеграцією та національною автономією. Суд має на меті полегшити вільний рух товарів, послуг, капіталу та працівників, поважаючи при цьому різноманітність національних правових систем і принцип субсидіарності. Це вимагає виняткового тлумачення законодавства ЄС, щоб узгодити суперечливі

інтереси та зберегти автономію держав-членів у певних економічних питаннях.

Судова практика Європейського суду справедливості у сфері культурних прав часто перетинається з інтелектуальною власністю та авторським правом. Суд надає тлумачення та роз'яснення щодо балансу між культурними правами та правами інтелектуальної власності, розглядаючи такі питання, як винятки з авторського права, збереження культурної спадщини та захист традиційних знань. Він має на меті знайти справедливий баланс між інтересами творців, культурних установ і широкої громадськості.

Хоча підхід Європейського суду справедливості щодо захисту соціально-економічних прав і свобод людини залишає багато невирішених питань (юрисдикція, основний акцент на ринкових відносинах), він водночас демонструє, що процес співвідношення соціальних, економічних і культурних прав та ринкових принципів триває.

2.2. Аналіз вироків ЄСС у сфері з соціально-економічних прав та свобод

Європейський Суд Справедливості, як судовий орган Європейського Союзу, відіграє вирішальну роль у тлумаченні та застосуванні правової бази, яка захищає соціально-економічні права.

Розглянемо більш детально рішення Суду, що стосуються трудових прав. Зокрема, Суд Європейського Союзу постійно наголошував на тому, що відмінності в правовій базі, яка регулює трудові відносини між державами-членами, перешкоджають ефективному здійсненню свободи пересування працівників. Тому у справі *Kumran* (C-109/09) Суд ЄС наголосив, що «при застосуванні національного законодавства судові органи держав-членів зобов'язані тлумачити таке як найповніше з огляду на формулювання та мету відповідних норм права ЄС» [8]. Також Суд ЄС вказав на безпосередній зв'язок

між реалізацією свободи вільного руху працівників із визнанням професійної кваліфікації. Саме тому, на думку Суду, «підтвердження професійної кваліфікації має проводитися як з урахуванням знань і кваліфікацій, якими особа володіє згідно з дипломом, так і з урахуванням природи і тривалості навчання (практики), проходження яких підтверджується відповідними документами» [10; 7; 4]. Завдяки судовій практиці було вирішено чимало інших спірних питань у сфері трудового права. Приміром, «час чергування медичних працівників було визнано робочим часом» [9], а «створення об'єктивної, надійної та доступної системи обчислення тривалості робочого часу, який щодня відпрацьовує працівник, Суд ЄС визнав обов'язком роботодавця» [12]. Отже, не буде перебільшенням ствердити, що «роль Суду ЄС у гарантуванні трудових прав співмірна фактично діяльності інших органів та інституцій ЄС, які є суб'єктами нормотворення» [65, с. 97]. Деякі зарубіжні науковці навіть наділяють його «статусом правотворчого органу», а його рішення пропонують відносити до «первинного права ЄС» [20, с. 472].

Як приклад використаємо прийняте рішення Європейського суду справедливості (European Court of Justice) від 10 вересня 2015 року у справі № C-266/14, *Federacion de Servicios Privados del sindicato Comisiones obreras (CC.OO)* проти *Tycso Integrated Security SL* [13]. Рішення містить новаторський аспект у визнанні права працівників без постійного місця роботи отримувати оплату за час проїзду до місця виконання своїх безпосередніх робочих обов'язків як робочий час. Крім того, він визнає, що час на дорогу слід розглядати як частину робочого дня. Важливо узагальнити наведені Європейським судом аргументи, які викладені в обґрунтуванні рішення та послужили його фундаментальною основою. Суд дійшов висновку, що «навіть просте планування свого робочого дня уже є виконанням службових обов'язків і є моментом, з якого повинен відраховуватися початок робочого дня. Такою самою мірою є виконанням службових обов'язків і керування службовим автомобілем при поїзді до місця виконання замовлення клієнта. В даному випадку суд зазначає, що при поїзді час на дорогу працівник витрачає в

інтересах компанії і такий час ніякою мірою не може бути віднесений до часу відпочинку. Крім того наведена аналогія з працівниками, задіяними у сфері транспортних перевезень, згідно національного законодавства Іспанії, час, проведений за кермом автомобіля є робочим часом» [13]. «Компанією Тусо на користь того, що час, витрачений на дорогу до місця призначення працівника не варто визнавати робочим часом, у якості аргументів наведено, зокрема, те, що працівники вільні у виборі місця роботи, а також, що визнання часу на дорогу робочим часом призведе до зловживань з боку працівників у вигляді завищення показників таких часових затрат» [13]. Проте ці аргументи не прийняті судом до уваги, оскільки, як зазначено в рішенні, «спірна ситуація, що склалася, зумовлена саме діями роботодавця, що виразилися у закритті регіональних офісів і, оскільки, основним пріоритетом захист безпеки і здоров'я працівника (protection of the safety and health of 201 workers), працівник не може бути обмежений у правах через дії роботодавця. Більше того, роботодавець вправі здійснювати щодо працівника будь-які дозволені законодавством заходи контролю і обліку робочого часу – з метою недопущення зловживань» [13]. Як видно, рівень забезпечення соціально-економічних прав працівника в Європейському Союзі значно перевищує український. Немає жодного сумніву, що позиція Європейського суду справедливості, викладена у рішенні № С-266/14, згодом буде поширена і в практиці ЄСПЛ.

Особливості судової практики Європейського суду справедливості у сфері економічних прав і свобод свідчать про його прагнення до сприяння економічній інтеграції, забезпечення верховенства права ЄС та досягнення балансу між гармонізацією економічних норм і автономією держав-членів. Підхід суду наголошує на пропорційності, телеологічному тлумаченні та взаємодії з міжнародним економічним правом для захисту економічних прав і свобод у межах ЄС.

Крім того, важливо висвітлити останні зміни в європейській судовій практиці щодо встановлення підходів до захисту соціальних прав особи.

Прикладом є справа 29/69 Stauder (1970) [14], то вона стосувалася вимоги з боку одержувача соціальної допомоги скасувати зазначення даних про його особу на купоні, що надавався для отримання продукції за пільговими цінами в якості соціальної допомоги. Суд ЄС визнав, що рішення Комісії 1969 р., яке надавало державам-членам дозвіл на встановлення пільгових цін для певних категорій населення, не містить нічого, що здатне порушити основні права людини, які охороняються Судом ЄС і закріплені у загальних принципах права. Тому тут йдеться не про порушення прав людини з боку інститутів об'єднання, а про необхідність внесення змін до внутрішнього законодавства, яке регламентує користування пільгами. Вимога зазначати на купоні персональні дані порушує права людини і не є необхідною. Тим самим поняття основних прав людини вперше було визнано загальним принципом права Європейських Співтовариств [15].

Особливості судової практики СЄС у сфері соціальних прав і свобод відображають його зобов'язання захистити фундаментальні соціальні цінності та сприяти справедливому та інклюзивному суспільству в ЄС.

Що стосується культурних прав, то Суд ЄС обмежується захистом авторських прав та інтелектуальної власності, хоча винятком все ж є справа C-476/17 (Pelham GmbH, Moses Pelham і Martin Haas / Ralf Hütter і Florian Schneider-Eslebenweicht)[22]. Завдяки цьому рішення, Європейський суд посилив права художників у так званому відборі, а також спеціальне положення Німеччини щодо «вільне використання» в законі про авторське право класифікується як такий, що суперечить законодавству Союзу. Серцем справи був музичний твір «Metall auf Metall» музичної групи Kraftwerk 1977 року. У 1997 році приблизно дві секунди ритмічної послідовності з цього твору використав музичний композитор Мозес Пелхем (серед інших) для пісні «Nur mir» Сабріни Сетлур. Посилаючись на свої права як виробника відповідного аудіоносія, двоє членів групи Kraftwerk вимагали припинення та відмови, компенсації за збитки та передачі аудіоносія з метою його знищення. Федеральний суд правосуддя, який останнім часом займався цим

питанням, подав низку запитань до Європейського суду щодо тлумачення законодавства Союзу в цьому контексті, які стосуються, серед іншого, самої техніки вибірки та масштабу різних винятків та обмеження авторського права (вільне використання та право на цитування). Стосовно основної класифікації вибірки, Суд ЄС заявляє, що виробники фонограм мають виключне право дозволяти або забороняти відтворення своїх фонограм повністю або частково – право, яке повністю гармонізоване на рівні ЄС і тому недоступне для будь-якої національної свободи дій. Копіювання аудіофрагменту – навіть дуже короткого – в основному охоплюється цим і, отже, залежить від згоди виробника носія звуку. Проте немає дублювання, якщо користувач, користуючись своєю художньою свободою, бере аудіофрагмент із звуконосія, щоб вставити його в новий твір у зміненому, невпізнаваному під час прослуховування вигляді. Все інше суперечило б, серед іншого, необхідності досягнення розумного балансу між авторським правом, свобода мистецтва та загальний інтерес. Копія, розповсюдження якої має виключне право на виробництво звукозаписів, існує лише в тому випадку, якщо всі або значна частина звуків передаються, але не якщо тільки музичні фрагменти, можливо, у зміненій формі, передаються до створити нову незалежну роботу для виконання. Щодо питання, поставленого у зв'язку зі спеціальним положенням про вільне використання в німецькому законодавстві про авторське право (§ 24 UrhG передбачає, що незалежний твір, який був створений у вільному використанні захищеного твору, в принципі може бути опублікований і використаний без згоди правозахисника Суд ЄС чітко дав зрозуміти, що законодавчий орган Союзу вже взяв до уваги інтереси виробників і широкої громадськості в рамках передбачуваних винятків і обмежень авторського права. Німецькі законодавчі положення, які, незважаючи на остаточний характер цих правил, передбачають додаткові винятки щодо вільного використання, тому несумісні з законодавством Союзу. Стосовно питання про можливу релевантність права на цитування у випадках вибірки, Суд ЄС встановив, що використання аудіофрагменту, взятого із носія звуку та

розкриває твір, з якого він взятий, за певних умов може бути цитатою. Це стосується, зокрема, якщо метою є взаємодія з оригінальним твором. Право на цитування, з іншого боку, не може бути релевантним, якщо цитована робота не є впізнаваною. Тобто, діє принцип свободи творчості – створюється новий оригінальний музичний твір [22].

Узагальнюючи підходи, які зустрічаються в аналогічній судовій практиці держав-членів ЄС щодо визнання плагіату, можна зробити наступні висновки:

– Законодавство, що стосується авторського права, не містить конкретного визначення плагіату. Натомість він розглядає порушення, пов'язані з «несанкціонованим» використанням захищених авторським правом творів, що належать іншим сторонам.

– Розуміння плагіату встановлюється через правову доктрину та судові прецеденти.

– Через відсутність чіткого визначення плагіату в законі суди мають можливість гнучко оцінювати дії осіб, звинувачених у плагіаті, та визначати межі свободи творчого вираження.

– Висновки експертів відіграють важливу роль, часто вирішальну, у справах про плагіат, які розглядаються судами. Ці думки допомагають оцінити рівень творчості, який бере участь у перетворенні існуючих творів, що призводить до створення оригінальних творів.

– На національні суди держав-членів ЄС впливають прецеденти, створені Європейським судом під час розгляду справ про плагіат. Європейський суд надає пріоритет творчому процесу, результатом якого є створення нового твору, захищеного авторським правом, навіть якщо він містить модифіковані елементи з твору іншого автора.

– Плагіат, як порушення авторського права та суміжних прав, може мати місце не лише в літературній чи науковій сферах, а й в інших видах мистецтва, включаючи музику, образотворче мистецтво, танець та інші творчі сфери.

Тому Україні вже зараз потрібно розглядати можливість імплементації ключових положень подібних правових прецедентів до національного законодавства та судової практики національних судів.

2.3. Порівняльний аналіз практики захисту соціально-економічних прав та свобод в Україні та ЄСС

У 2010–2011 рр. відбулися докорінні зміни в доктринальних підходах Конституційного Суду України з питання гарантування соціальних прав. Ідеться про два славнозвісні рішення від 26 грудня 2011 р. № 20-рп/2011 та від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012, у яких Суд чи не вперше віддав перевагу принципу «фінансової безпеки» (точніше, «збалансованості державного бюджету») на противагу неможливості перегляду системи гарантій соціальних прав, заперечивши в останніх (прав) характер абсолютних. Отже, що ми маємо на сьогодні. Конституційне судочинство віддало питання соціальної політики майже на стовідсотковий відкуп дискреції органів політичної влади» [29].

Соціальні питання неодноразово були предметом розгляду Конституційним Судом України, особливо у світлі світової фінансової кризи та її наслідків. Вкрай важливо, щоб фінансування соціальних та інших зобов'язань держави було реалістичним і відповідало її фінансово-економічним можливостям. Згідно з правовою позицією Конституційного Суду України, у разі істотного погіршення фінансово-економічного становища, настання воєнного чи надзвичайного стану, необхідності забезпечення національної безпеки або модернізації системи соціального захисту населення передбачено, що у разі суттєвого погіршення фінансово-економічного становища, настання воєнного чи надзвичайного стану, у разі потреби забезпечення національної безпеки або модернізації системи соціального захисту населення особа, яка має право на захист національної безпеки, може бути реалізована. держава може здійснити відповідний перерозподіл своїх

видатків для підтримки справедливого балансу між інтересами індивідів і суспільства. Проте державі заборонено здійснювати обмеження, що порушують суть конституційних соціальних прав особи. Це прямо пов'язано з обов'язком держави за будь-яких обставин гарантувати адекватні умови життя, сумісні з людською гідністю (абз. 5 пп. 2.3 п. 2 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2018 р. № 5-р/2018).

На думку Конституційного Суду України, за наявності реальної необхідності дії держави щодо перерозподілу чи скорочення соціальних видатків мають бути тимчасовими та передбачати конкретні строки, необхідні для стабілізації та покращення фінансово-економічної ситуації. Конституційний Суд України стверджує, що зміни соціального законодавства, зумовлені складними фінансово-економічними обставинами та необхідністю збереження збалансованості державного бюджету України, не повинні призводити до порушення людської гідності. Людська гідність вважається основною цінністю, яку гарантує Конституція України, і є основою конституційної системи захисту прав і свобод людини. Неодмінним аспектом людської гідності є доступ особи до основних соціальних благ, які можуть забезпечити задовільний і гідний рівень життя. Верховна Рада України, відповідальна за формування соціальної політики держави, має гарантувати ефективну реалізацію права на захист людської гідності. Це й пенсійне забезпечення, різні форми соціальних виплат, допомога особам, які потребують соціального захисту (абз. 4 п. 4 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України від 7 листопада 2018 р. № 9-рп/2018).

Враховуючи зазначене, Конституційний Суд України дійшов висновку, що оспорювана норма Податкового кодексу щодо щомісячного довічного грошового утримання суддів зменшує його розмір та підриває досягнутий рівень гарантій незалежності суддів. Отже, включення Верховною Радою до законодавства України положень, які встановлюють оподаткування пенсій та змінюють граничний розмір, з якого починається таке оподаткування, суперечить суттєвим елементам конституційного принципу верховенства

права, таким як правова визначеність, передбачуваність, законні очікування та справедливість. Таким чином, абзац 1 пункту 164.2.19 та пункт 164.2 статті 164 Кодексу не відповідають частині першій статті 8 Конституції України (як зазначено у абзаці 8 абзацу 5 мотивувальної частини прийнятого рішення). Конституційним Судом України від 27 лютого 2018 р. № 1-р/2018). Це рішення є вирішальним тестом для майбутнього напрямку України. Розглядаючи захищений Конституцією набір «позитивних прав», які сприяють формуванню та розвитку патерналістських цінностей у багатьох громадян, важливо визнати виклики, з якими зіткнулася українська держава під час її фінансових труднощів, не відкидаючи поспішно важливість цих прав.

При аналізі зразкових справ Верховного суду України у соціальній сфері Шумило М. М. виділив, що «всі позовні вимоги зводяться до: 1) перерахунку і виплати пенсії; 2) нарахування та виплати підвищення до пенсії; 3) застосування актів Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) при визначенні розміру доплат до пенсії; 4) перерахунку щомісячного довічного грошового утримання; 5) підготовки та надання оновленої довідки про розмір грошового забезпечення; 6) розрахунку величини для визначення розміру винагороди; 7) нарахування і виплати разової грошової допомоги; 8) права на перерахунок пенсії у зв'язку з ухваленням Конституційним Судом України; 9) права на отримання щомісячного підвищення до пенсії; 10) права на обчислення пенсії відповідно до спецзакону; 11) набуття права на обчислення пенсії; 12) переведення з пенсії по інвалідності за загальним законом на пенсію по інвалідності за спеціальним законом» [76, с. 100]. Прикладом є постанови Верховного Суду у справах № 822/524/18 від 13 лютого 2019; № 620/1116/20 від 16 червня 2020; № 160/3586/19 від 6 серпня 2019 тощо.

Масові звернення вразливих верств населення, таких як пенсіонери, особи з інвалідністю і найактивніші останніми роками – внутрішньо переміщені особи, постійно поновлюють практику Верховного Суду у сфері захисту соціальних прав. Прикладом є наступні справи, що носять статус «зразкових справ»: від 06 квітня 2023 року (№ 200/5144/20-а) - про припинення

виплати пенсії внутрішньо переміщеній особі; від 26 березня 2018 р. № Пз/9901/2/18 (№ 806/3265/17) - про оформлення паспорта громадянина України; від 30 березня 2018 р. № Пз/9901/22/18 (№ 812/292/18) - щодо нарахування пені та штрафів платникам податків, розташованих у зоні АТО; Рішення від 09 грудня 2019 р. № Пз/9901/19/19 (№300/1695/19) - щодо розміру підвищення пенсії учасникам бойових дій тощо.

Специфічною характеристикою спорів у сфері захисту соціально-економічних прав є їх триваючий характер, що своїм наслідком передбачає визначення особливостей обчислення строків позовної давності, що можуть бути застосовані до такої категорії справ [47, с. 73].

Правова позиція Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду базується на визначенні розуміння права громадянина України на соціальний захист, «що включає право на забезпечення їх, зокрема, у старості та в інших випадках, передбачених законом; це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків фізичних та юридичних осіб, бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом» (стаття 46) [72]. Також Суд вказує, що «відносини захисту соціально-економічних прав особи є триваючими за своїм характером, адже у таких відношеннях суб'єкт владних повноважень протягом певного проміжку часу ухиляється від виконання своїх зобов'язань (триваюча протиправна бездіяльність) або допускає протиправну поведінку (триваюча протиправна діяльність) по відношенню до фізичної або юридичної особи» [72]. Суд в дані справі (№ 344/10095/16-а) підводить до узагальненого висновку, щодо захисту соціально-економічних прав: «при цьому об'єктом спору у сфері захисту соціально-економічних прав виступає право особи на отримання соціальних виплат, що характеризуються регулярністю, періодичністю, багаторазовістю, що пов'язується із тим, що найчастіше, вони призначаються з метою забезпечення гідного рівня життя

людини, її права на охорону здоров'я, що вочевидь є триваючим процесом, а тому строк на соціальний захист та строки звернення до суду залежать також від виду відповідного платежу як форми соціального захисту з боку держави» [72].

Завдяки своєму підходу до тлумачення Суд ЄС розширив сферу захисту соціальних прав, забезпечивши рівне ставлення, відсутність дискримінації та доступ до соціальних виплат для осіб. Однак, на відмінну від Верховного суду України, Суд ЄС робить акцент на економічній діяльності Європейського Союзу, що зміщує вектор захисту соціальних прав. Це стосується і економічних прав.

Якщо розглядати культурні права, що захищаються в Україні, то більша їх частина стосується саме права на освіту.

Здійснюючи аналіз судової практики з 01.01.2019 р. Кузніченко О. В. та Ільченко М., встановили, що «основними причинами виникнення спорів стали, зокрема: невизнання документа про вищу освіту (проведення процедури визнання в Україні іноземного освітнього документа про вищу освіту); порушення прав на вищу освіту положеннями нормативно-правовими актами органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та інших суб'єктів владних повноважень; оскарження рішень апеляційної комісії Українського центру оцінювання якості освіти з питань відмови в реєстрації, порушень під час проведення чи результатів зовнішньому незалежному оцінюванню; відкритості незалежного оцінювання та завчасного інформування студентів щодо» [41, с. 32].

До суду надійшли заяви про захист прав від різних категорій громадян України, зокрема тих, хто здобув вищу освіту в іноземних університетах, тих, хто мав намір здобути вищу освіту в українських університетах, а також тих, хто вже отримав вищу освіту в українських університетах. Відповідачами у цих справах були Кабінет Міністрів України, Міністерство освіти і науки України разом з його відповідними органами, Український центр оцінювання якості освіти та вищі навчальні заклади України, що видають наукові ступені

(зокрема, справи № 160/4955/19 від 18 грудня 2019 року, № 640/698/21 від 23.11.2022 року).

Порівняно з практикою Суду ЄС, Верховний суд України часто розглядає справи щодо культурної спадщини (справи № 260/2609/21 від 25 січня 2023 року; №640/28045/20 від 08 травня 2023 року; № 460/1864/20 від 02 травня 2023 року тощо). Розгляд цих справ, здебільшого, стосується віднесення певних об'єктів до списку культурної спадщини, або їх не віднесення до цього списку, а також знесення та реконструкції таких об'єктів.

Європейський суд має обмежену юрисдикцію щодо культурних питань, оскільки культурна політика є перш за все відповідальністю окремих держав-членів ЄС. В тому числі, Суд не розглядає справи щодо захисту права на освіту. Однак Європейський суд розглянув культурні аспекти в рамках інших прав, таких як свобода вираження думок і недискримінація. Його рішення підкреслили важливість культурного розмаїття та захисту культурної спадщини в ЄС.

Отже, порівняльний аналіз висвітлює як схожість, так і відмінність у судовій практиці захисту соціально-економічних прав і свобод в Україні та Європейському суді. Хоча обидві юрисдикції визнають важливість цих прав, Європейський суд відіграє більш активну роль у їх розширенні та захисті в рамках правової бази ЄС. Україна може взяти досвід з практики Європейського суду, хоча і не всі нормативно закріплені соціально-економічні права входять в меж компетенції захисту Суду, та вдосконалити свої національні правові механізми для забезпечення ефективного захисту та дотримання соціально-економічних прав. Посилення співпраці та обмін передовим досвідом між національними судами та Європейським судом може сприяти розвитку комплексної бази захисту соціально-економічних прав і свобод в Україні, яка відповідає стандартам міжнародного права.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

3.1. Сучасний стан та проблеми захисту соціально-економічних прав та свобод в Україні

Стаття 22 Конституції заявляє, що "конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані". Згідно зі статтею 64 Конституції України, "конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України" [39]. Один з таких випадків обмеження конституційних прав і свобод - це введення воєнного стану. Згідно зі статтею 1 Закону України "Про правовий режим воєнного стану", "воєнний стан - це особливий правовий режим, який вводить в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень" [59].

Основний Закон України в частині 2 статті 64 передбачає, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Так, не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України. Варто зазначити, що Венеціанська комісія у своєму висновку відзначила, що "каталог

прав, які не можуть бути обмежені в умовах воєнного чи надзвичайного стану в Україні, є надто широким" [21].

Відповідно до положень ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, «під час надзвичайного становища в державі, допускається відступ від зобов'язань в мірі, в якій це диктується гостротою становища, при умові, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження» [45]. Тим не менш, є певні права, від яких не можна відступати, тобто жодні винятки чи обмеження не допускаються. Ці права включають право на життя, свободу думки, совісті та релігії, заборону свавільного втручання в приватне життя, презумпцію невинуватості, захист від незаконного позбавлення волі, заборону тортур і заборону рабства.

Доцільно звернути увагу, що у вітчизняній правовій доктрині визначають таке поняття, як «конституційні засади обмеження прав людини», мета яких «забезпечити потрібний баланс особистих (індивідуальних) та суспільних (публічних) інтересів» [38, с. 194]. Конституція України та інші нормативно-правові акти встановлюють обмеження конституційних прав і свобод людини з метою досягнення балансу між особистими та суспільними інтересами. Недотримання цього балансу призведе до порушення цих прав і свобод. При цьому Конституційним Судом України у рішенні від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007 зазначено, що «обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, закріплені у ст. 64 Конституції України «... слід розуміти як не передбачене конституційними нормами звуження обсягу прав і свобод, встановлення додаткових норм...» [66]. У цій же постанові розрізняють терміни «обмеження основних прав і свобод» і «встановлення меж сутності прав і свобод шляхом використання законних способів (прийомів)». У рішенні від 19 жовтня 2009 року № 26-рп/2009, Конституційний Суд України закріплює, що «...встановлення обмежень прав і свобод людини і громадянина є допустимим виключно за умови, що таке

обмеження є домірним (пропорційним) та суспільно необхідним» [67].

З огляду на положення Конституції України можна зробити висновок, що обмеження конституційних прав і свобод людини може встановлювати не лише Верховна Рада України, а й певною мірою Президент України. Отже, повноваження щодо оголошення воєнного стану наділені Президентом України відповідним указом, який згодом має бути затверджений Верховною Радою України у формі відповідного закону. Відповідно до частини 6 статті 5 Закону України "Про правовий режим воєнного стану", "Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України, офіційно оприлюднюється разом із законом, що затверджує такий указ Президента України, і набирає чинності одночасно з набуттям чинності таким законом" [59]. Частина 5 статті 6 зазначеного Закону передбачає, що "в указі Президента України про введення воєнного стану зазначається повний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану, вказуючи на строк дії цих обмежень, а також тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб з вказівкою строку дії цих обмежень" [59].

Згідно з Указом Президента від 24 лютого 2022 року № 64/2022, "у зв'язку з введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть бути обмежені конституційні права і свободи людини і громадянина, зазначені в статтях 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України, а також можуть бути введені тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах, необхідних для запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені першою частиною статті 8 Закону України "Про правовий режим воєнного стану" [50]. Таким чином, Указ Президента уточнює, які конкретно права можуть бути обмежені і посилається на статтю 8 Закону України "Про правовий режим воєнного стану", згідно з якою військово командування разом

з військовими адміністраціями (якщо вони утворені) можуть самостійно або залучаючи органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування встановлювати та здійснювати тимчасові обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану [45]. Вищезазначена норма Закону визначає заходи, що стосуються правової бази воєнного стану, які можуть бути реалізовані, але конкретні визначення щодо обмеження прав повинні прийматися військовими адміністраціями.

В умовах воєнного стану можуть бути обмежені деякі соціально-економічні права. Зокрема, право власності, право на підприємницьку діяльність та право на працю. З аналізу норм ст. 41 Конституції України, що закріплює право власності простежуємо, що забороняється протиправне позбавлення права власності та непорушність цього права [39]. Тим не менш, в умовах воєнного стану існує виняток, який дозволяє примусове позбавлення права власності, але це має супроводжуватися повним відшкодуванням вартості майна (реквізицією). Якщо майно, яке було відчужене, залишається після закінчення воєнного стану, особа, яка мала право на це майно, має зберегти право вимагати його повернення у законний спосіб відповідно до статті 353 Цивільного кодексу України та статті 23 Закону України "Про правовий режим воєнного стану". Згідно зі статтею 4 Закону України "Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану", примусове відчуження або вилучення майна під час воєнного стану здійснюється за рішенням військового командування, затвердженим відповідними органами влади. Проте, військове командування може здійснювати відчуження або вилучення без погодження з іншими суб'єктами. Відомо, що право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом, не є прямо обмеженим. Проте, положення Закону України "Про правовий режим воєнного стану" дозволяють обмеження в реалізації права на підприємницьку діяльність у повному обсязі. У період

воєнного стану можуть використовуватися ресурси підприємств, установ і організацій для потреб оборони, а також примусово відчужуватися майно у суб'єктів господарювання. Крім того, можуть бути встановлені обмеження в галузі торгівлі та виробництва, такі як заборона торгівлі алкогольними напоями, хімічними речовинами, зброєю тощо. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України, встановлені заборони на торгівлю зброєю, хімічними речовинами, алкоголем та спиртовими напоями в умовах воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях вводяться військовим командуванням разом з військовою адміністрацією шляхом видачі наказу, який визначає час введення та термін дії цих заборон. Також існують особливості нормативного регулювання права на працю в умовах воєнного стану. Згідно зі статтею 43 Конституції України, кожна особа має право на працю, включаючи можливість заробляти собі на життя працею, яку вона обирає або на яку погоджується вільно. Заборона примусової праці є важливим гарантом права на працю. Проте, військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота або служба, виконані за вироком чи рішенням суду або згідно з законами про воєнний або надзвичайний стан, не вважаються примусовою працею згідно зі статтею 43 Конституції України. Винятки з критеріїв примусової праці узгоджуються з положеннями, викладеними в статті 4 Конвенції про захист прав і основоположних свобод. Згідно з цими винятками, термін «примусова або обов'язкова праця» не застосовується до служби військового характеру або будь-яких послуг, які потрібні під час надзвичайних ситуацій. Аналізуючи ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», виокремимо обмеження, що стосуються реалізації права на працю. Так, в умовах воєнного стану може запроваджуватися трудова повинність для працездатних осіб з метою виконання робіт оборонного характеру. Крім цього, працездатні особи можуть залучатися до суспільно корисних робіт на користь Збройних Сил України, військових формування, правоохоронних органів тощо у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України [59].

Крім того, важливо проаналізувати законодавчу базу, яка регулює

обмеження права на освіту під час воєнного стану, які не є абсолютними. Після початку збройної агресії Російської Федерації особи, які бажали отримати освіту, зіткнулися зі значними перешкодами у здобутті освіти. Проте Міністерство освіти і науки України в межах своєї компетенції має повноваження адаптувати умови навчального процесу шляхом видання відповідних наказів чи рекомендацій, спрямованих на створення безпечного навчального середовища. Крім цього, Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» внесені зміни до Закону України «Про освіту», а саме доповнено статтею 57-1 щодо державних гарантій під час воєнного стану. Зокрема, «здобувачам освіти, працівникам закладів освіти, установ освіти, наукових установ, під час воєнного стану гарантується: організація освітнього процесу в дистанційній або іншій безпечній формі, збереження виплати стипендії, місце проживання та забезпечення харчуванням (у разі потреби)» [55]. Відповідальність за забезпечення зазначених гарантій несуть різні суб'єкти, зокрема органи виконавчої влади, органи військового управління, військові та цивільні адміністрації, органи місцевого самоврядування, навчальні та наукові заклади, а також їх відповідні органи чи органи управління.

Також в наслідок повномасштабного вторгнення, були пригальмовані судові процеси, що частково обмежувало реалізацію захисту прав людей.

Останнім часом ситуація щодо захисту прав і свобод громадян України в судовому порядку поліпшилась, суди з постраждалих регіонів України перемістились в більш безпечне місце для реалізації своїх функцій повноцінно, ефективно діє та розвивається «Електронний суд».

З аналізу судової практики судів України вбачається часткове зменшення кількості судових справ щодо захисту соціально-економічних прав. Вважаємо, що це спричинено частковою міграцією громадян України, а також їх матеріальним становищем. Тому, припускаємо, що по завершенню війни, судова практика неодноразово стикнеться з проблемами перенавантаження

судової системи через масові звернення щодо захисту порушених соціально-економічних прав.

3.2. Перспективи розвитку захисту соціально-економічних прав та свобод в Україні

Забезпечення ефективного судового захисту є фундаментальним елементом у створенні надійної та неупередженої основи для захисту соціально-економічних прав. Поряд із надійним правовим регулюванням та відповідним впровадженням ефективний судовий захист соціально-економічних прав є важливим для того, щоб Україна була визнана державою, яка гарантує прийнятний рівень захисту прав людини на міжнародній арені.

Якщо говорити про перспективи розвитку захисту соціально-економічних прав в рамках сучасного обмеження цих прав в наслідок збройної агресії, то варто звернутися до роботи Міщенко А.В., «аналізуючи сучасне розуміння обмеження соціально-економічних прав людини з позиції втручання у права людини у європейських країнах, автор зауважив наступне: при здійсненні обмеження соціально-економічних прав треба дотримуватися балансу не тільки інтересів індивіда та суспільства, а ще й рівноваги свободи і безпеки як одного з принципів встановлення обмежень прав та свобод у теперішніх реаліях життя всієї світової спільноти; кожного разу, коли виникає потреба в обмеженні соціально-економічних прав, варто завжди керуватися принципом презумпції неправомірного обмеження, відповідно до якого будь-які законні обмеження можуть бути визнані допустимі лише за виключних обставин (коли здійснюване обмеження відповідає усім критеріям, що визначені в першому розділі), в той час, коли неправомірні й недопустимі обмеження представляють усі інші випадки втручання або вторгнення влади у права і свободи людини» [46, с. 205].

Україна активно прагне прийняти та сприйняти європейські цінності та правові норми. Однак послідовному захисту та збереженню соціально-

економічних прав і свобод людини заважає ряд перешкод. Для забезпечення позитивної траєкторії наближення до європейської практики в обмеженні соціально-економічних прав вкрай важливо створити відповідну правову базу на основі добре розроблених європейських стандартів. На органах державної влади України лежить відповідальність за створення сприятливих умов для трансформації свідомості українців, виховання розуміння першорядної соціальної цінності верховенства права як невід'ємної складової буття та світогляду сучасної людини. Ця трансформація потребує комплексної оцінки суспільних викликів та індивідуальних потреб разом із встановленням універсальних стандартів цінностей, натхненних нашими європейськими сусідами. Ці стандарти необхідно активно застосовувати у випадках обмеження окремих соціально-економічних прав.

Для приведення законодавства України у відповідність до європейських стандартів щодо обмеження соціально-економічних прав необхідно узгодити термінологію міжнародно-правових документів із термінологією національного законодавства. Крім того, вкрай важливо забезпечити належне функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, боротися з корупцією, викоринити безконтрольні зловживання службовими повноваженнями. Необхідна активна співпраця України з інституціями Європейського Союзу, а також залучення європейських експертів до роботи українських органів державної влади. Така співпраця не лише вирішить проблему необґрунтованого обмеження соціально-економічних прав, але й прискорить євроінтеграційні процеси України та сприятиме системним конституційним і правовим реформам. Крім того, це підвищить репутацію України як демократичної правової держави.

Щодо подальшого розвитку судового захисту соціально-економічних прав в Україні, то пріоритетними є два шляхи:

Посилення судових механізмів: для забезпечення ефективного захисту Україна має зосередитися на зміцненні своїх судових механізмів. Це включає сприяння незалежності, ефективності та досвіду судової системи у розгляді

справ, пов'язаних із соціально-економічними правами. Спеціалізовані суди або палати, присвячені питанням соціально-економічних прав, можуть бути створені для надання експертизи та забезпечення послідовного тлумачення та застосування закону.

Розширення доступу до правосуддя та засобів правового захисту: розширення доступу до правосуддя є життєво важливим для захисту соціально-економічних прав і свобод. Необхідно вжити заходів для усунення перешкод, які заважають особам реалізувати свої права, таких як фінансові обмеження, відсутність правової обізнаності та процедурні перешкоди. Програми правової допомоги можуть бути розширені для надання допомоги вразливим і маргіналізованим групам, в тому числі і потенційним здобувачам освіти у сфері захисту власного права на освіту. Крім того, особам, чий права були порушені, мають бути доступні ефективні засоби правового захисту, включаючи компенсацію, реституцію та судову заборону.

Звичайно, підвищення обізнаності населення про соціально-економічні права і свободи також має вирішальне значення для їх захисту. Освітні програми, громадські кампанії та засоби масової інформації слід використовувати для інформування та розширення можливостей людей щодо їхніх прав. Організації громадянського суспільства повинні відігравати активну роль у захисті соціально-економічних прав та моніторингу їх реалізації. Участь громадськості в процесах прийняття рішень щодо соціально-економічної політики також може сприяти кращому захисту та реалізації цих прав.

Отже, вагомими перспективами є розвиток захисту соціально-економічних прав і свобод в Україні в рамках міжнародного права. Привівши національне законодавство у відповідність з міжнародними стандартами, зміцнивши судові механізми, забезпечивши доступ до правосуддя, співпрацюючи з міжнародними правозахисними органами, сприяючи обізнаності та участі громадськості, Україна може досягти значних успіхів у захисті цих основних прав. Реалізація соціально-економічних прав є не лише

юридичним обов'язком, а й вирішальним елементом у досягненні справедливого, справедливого та процвітаючого суспільства. Враховуючи ці перспективи, Україна може підвищити добробут і гідність своїх громадян, одночасно просуваючи свою позицію в міжнародному співтоваристві.

ВИСНОВКИ

Отже, соціально-економічні права є невід'ємними, неподільними та взаємопов'язаними основними можливостями індивідів у соціально-економічній сфері. Соціально-економічні права та свободи стосуються визнаних і захищених прав, якими особи можуть здійснювати контроль над основними аспектами економічної діяльності, такими як власність і праця, з метою задоволення своїх потреб, захисту своїх інтересів і досягнення гідного рівня життя. Крім того, ці права можуть передбачати доступ до матеріальних ресурсів держави, як це передбачено чинним законодавством. Реалізація соціально-економічних прав і свобод може бути складною через різні фактори, такі як обмежені ресурси, економічна нерівність і політичні складності. Тлумачення та забезпечення дотримання соціально-економічних прав відрізняються в різних країнах і правових системах.

Аспект гарантування соціально-економічних прав і свобод, як нормативно-правова складова їх національного захисту, охоплює існуючу систему законодавчих і нормативних актів, спрямованих на забезпечення цих прав. Гарантії можна класифікувати за кількома категоріями залежно від їх соціального призначення та ролі, норми-принципи, норми-гарантії або норми безпеки, процесуальні норми, обов'язкові норми та норми, що встановлюють юридичну відповідальність (вони охоплюють різні форми наслідків). Ці різні категорії у сукупності утворюють нормативно-правову базу захисту соціально-економічних прав і свобод. Інституційний аспект захисту соціально-економічних прав і свобод в Україні можна охарактеризувати як систему державних інституцій та інституцій місцевого самоврядування, а також організацій громадянського суспільства, які конституційно структуровані з основною або опосередкованою метою створення та забезпечення постійних можливостей для громадян ефективно реалізовувати свої права на захист соціально-економічних прав і свобод.

Міжнародний вимір правової бази для захисту соціальних та економічних прав і свобод людини охоплює як конвенційні, так і інституційні елементи. Основні міжнародно-правові документи, що стосуються захисту економічних і соціальних прав, включають Загальну декларацію прав людини ООН 1948 р., Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. та Європейська соціальна хартія 1961 року, серед інших. Ці міжнародно-правові акти не лише визначають зміст правових норм, що стосуються соціально-економічних прав, а й створюють нормативну основу для функціонування інституційних механізмів, які сприяють практичній реалізації захисту соціально-економічних прав. Загальноприйнятий механізм захисту соціально-економічних прав людини не лише встановлює стандарти цих прав, але й створює необхідну основу для функціонування інституційних механізмів. Завдяки міжнародним конвенціям та інституціям такі країни, як Україна, мають рамки та керівні принципи для забезпечення захисту соціальних та економічних прав людини. Дотримуючись цих міжнародних стандартів, країни можуть активізувати свої зусилля щодо захисту та просування соціальних та економічних прав людини як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Практика Європейського Суду Справедливості (ЄС) у захисті соціальних та економічних прав і свобод людини має важливе значення в рамках міжнародного права. Роль Європейського суду як судового органу, що тлумачить і застосовує правову базу Європейського Союзу, мала глибокий вплив на розвиток і дотримання соціально-економічних прав і свобод людини. Однією з характерних рис практики Суду ЄС є його розширювальне тлумачення соціально-економічних прав і свобод. Суд послідовно визнавав взаємозв'язок цих прав з іншими фундаментальними принципами права ЄС, такими як недискримінація, пропорційність і примат права ЄС. Такий підхід дозволив Суду ЄС забезпечити комплексний захист соціальних та економічних прав, беручи до уваги різноманітні обставини та потреби осіб у межах

Європейського Союзу. Крім того, практика Суду ЄС відображає динамічне та змінне розуміння соціально-економічних прав. Суд продемонстрував здатність реагувати на нові суспільні виклики та відіграв важливу роль у розширенні сфери захисту окремих осіб, у тому числі вразливих груп і маргіналізованих спільнот. Його рішення сприяли розвитку соціальної інтеграції, трудових прав, рівного ставлення та доступу до основних послуг і пільг. Практика Суду ЄС також підкреслює важливість ефективних засобів правового захисту та механізмів примусового виконання для захисту соціальних та економічних прав. Суд постійно наголошував на необхідності ефективних національних засобів правового захисту та доступу до правосуддя, гарантуючи, що особи можуть відстоювати свої права в національних судах і шукати відшкодування за порушення.

Важливою подібністю у практиці захисту соціально-економічних прав людини Україною та Європейським судом справедливості є визнання важливості соціально-економічних прав у заохоченні людської гідності та забезпеченні соціальної справедливості. Як Україна, так і Європейський суд визнають фундаментальний характер цих прав та їх важливість для досягнення справедливого суспільства. Однак між двома юрисдикціями існують значні відмінності. Європейський суд користується перевагами міцної правової бази Європейського Союзу, яка забезпечує комплексну систему захисту соціально-економічних прав. Розширювальне тлумачення Судом цих прав і його дотримання принципів ЄС сприяли більш послідовному та узгодженому підходу в державах-членах. З іншого боку, Україна стикається з проблемами повної реалізації та ефективного захисту соціально-економічних прав. У країні тривають правові та інституційні реформи, які мають наслідки для практичної реалізації цих прав. Українська судова система відіграє вирішальну роль у тлумаченні та застосуванні відповідних законів, але необхідні подальші зусилля для забезпечення послідовного та узгодженого підходу. Практика Суду ЄС є цінним орієнтиром для України у вдосконаленні її судової практики щодо захисту соціально-економічних прав. Вивчаючи та спираючись на рішення

Європейського суду, українські суди можуть покращити розуміння та застосування цих прав, сприяючи більш послідовному та ефективному захисту соціально-економічних прав у національному правовому полі. Крім того, посилення співпраці та співпраці між Україною та Європейським Союзом може сприяти обміну передовим досвідом та досвідом у сфері захисту соціально-економічних прав. Україна може скористатися досвідом і механізмами, створеними Європейським судом, сприяючи створенню більш комплексної та надійної системи захисту соціально-економічних прав у країні.

Аналіз поточної ситуації, що склалась на теренах України, виявляємо ключові напрямки для покращення та вжиття ефективних заходів щодо захисту соціально-економічних прав. По-перше, існує потреба у створенні міцної правової бази, яка приводить національне законодавство у відповідність з міжнародними стандартами, зокрема тими, що викладені в Загальній декларації прав людини ООН, Європейській конвенції з прав людини та інших відповідних міжнародних документах. Гармонізація термінології та термінології між міжнародно-правовими документами та національним законодавством має вирішальне значення для чіткості та послідовності у захисті соціально-економічних прав. По-друге, Україна має зробити пріоритетом зміцнення судових механізмів для забезпечення ефективного захисту. Це включає сприяння незалежності, ефективності та досвіду судової системи у розгляді справ, пов'язаних із соціально-економічними правами. Спеціалізовані суди чи палати, призначені для вирішення соціально-економічних питань, можуть сприяти послідовному тлумаченню та застосуванню закону, надаючи експертизу в цій конкретній сфері. Розширення доступу до правосуддя та засобів правового захисту є ще одним важливим аспектом. Усунення бар'єрів, які заважають людям реалізувати свої права, таких як фінансові обмеження та процедурні перешкоди, є життєво важливим. Програми доступної правової допомоги слід розширити, щоб допомогти вразливим і маргіналізованим групам населення захистити їх соціально-економічні права. Надання ефективних засобів правового захисту, таких як

компенсація та судова заборона, має вирішальне значення для осіб, чий права були порушені. Не менш важливим є підвищення обізнаності населення щодо соціально-економічних прав і свобод. Освітні програми, громадські кампанії та засоби масової інформації можуть відігравати значну роль в інформуванні та розширенні можливостей людей щодо їхніх прав. Організаціям громадянського суспільства необхідно активно займатися захистом соціально-економічних прав та моніторингом їх реалізації. Участь громадськості в процесах прийняття рішень щодо соціально-економічної політики може сприяти кращому захисту та реалізації цих прав.

Враховуючи ці перспективи, Україна може досягти суттєвого прогресу у захисті соціально-економічних прав і свобод, підвищуючи тим самим добробут і гідність своїх громадян. Це не лише виконує свої юридичні зобов'язання, але й зміцнює її позиції в міжнародному співтоваристві як держави, що зобов'язана підтримувати права людини. Реалізація соціально-економічних прав є важливою для створення чесного, справедливого та процвітаючого суспільства, і Україна має потенціал стати прикладом для наслідування в цьому відношенні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Case 130-75 Vivien Prais v Council of the European Communities (1976). ECLI:EU:C:1976:142.
2. Case 149/77 Gabrielle Defrenne v Société anonyme belge de navigation aérienne Sabena (1978). ECLI:EU:C:1978:130.
3. Case 197/86 Steven Malcolm Brown v The Secretary of State for Scotland [1988] ECLI:EU:C:1988:323.
4. Case 222/86 Union nationale des entraîneurs et cadres techniques professionnels du football (Unectef) v Georges Heylens and others (1987). ECLI:EU:C:1987:442.
5. Case 66/85 Deborah Lawrie-Blum v Land Baden-Württemberg [1986] ECLI:EU:C:1986:284.
6. Case 75-63 Mrs M.K.H. Hoekstra (née Unger) v Bestuur der Bedrijfsvereniging voor Detailhandel en Ambachten (Administration of the Industrial Board for Retail Trades and Businesses) (1964). ECLI:EU:C:1964:19.
7. Case C-104/91 Colegio Oficial de Agentes de la Propiedad Inmobiliaria v José Luis Aguirre Borrell and others (1992). ECLI:EU:C:1992:202.
8. Case C-109/09 Deutsche Lufthansa AG v Gertraud Kumpan (2011). ECLI:EU:C:2011:129.
9. Case C-303/98 Sindicato de Médicos de Asistencia Pública (Simap) v Conselleria de Sanidad y Consumo de la Generalidad Valenciana [2000] ECLI:EU:C:2000:528.
10. Case C-313/01 Christine Morgenbesser v Consiglio dell'Ordine degli avvocati di Genova (2003). ECLI:EU:C:2003:612.
11. Case C-340/89 Irène Vlassopoulou v Ministerium für Justiz, Bundesund Europaangelegenheiten Baden-Württemberg [1991] ECLI:EU:C:1991:193.
12. Case C-55/18 Federación de Servicios de Comisiones Obreras (CCOO) v Deutsche Bank SAE (2019). ECLI:EU:C:2019:402.

13. Case of Federación de Servicios Privados del sindicato Comisiones obreras : judgment of 10 September 2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?qid=1442220408972&uri=CELEX:62014CJ0266>.
14. Foster Nigel. European Law. Directions. Second Edition / Nigel Foster. New York: OxfordUniversity Press, 2008. – 82p.
15. Judgment of the Court of 12 November 1969. Erich Stauder v City of Ulm – Sozialamt. Reference for a preliminary ruling: Verwaltungsgericht Stuttgart Germany. Case 29-69.
16. Kent Roach The Challenges of Crafting Remedies for Violations of Social, Economic and Cultural Rights // Malcolm Langford, Social Economic Rights Jurisprudence: Emerging Trends in International and Comparative Law // Cambridge University Press 2009, 704 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.law.utoronto.ca/documens/Roach/challenge_crafting_pdf.
17. Kjellin K. Socio-economic rights: what relevance in an Era of Globalization : master thesis / K. Kjellin // Stockholm University. – November 2007. – P. 5–75.
18. Krenneric M. Economic, social and cultural rights – from hesitant recognition to extraterritorial applicability. By NMRZ, Jun 13th, 2014, 16 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://menschenrechte.org/wpcontent/uploads/2013/11/Article-by-Michael-Krennerich.pdf>.
19. Maurice W. Cranston What are Human Rights // London : Bodley Head, 1973. – 170 p.
20. Mikelsone G. The binding force of the case law of the Court of Justice of the European Union / G. Mikelsone // Jurisprudence. – 2013. – 20 (2). – P. 469–495.
21. Opinion on the constitution of Ukraine adopted by the Commission at its 30th Plenary Meeting in Venice, on 7 - 8 March 1997 № CDL-INF (97) 2.

22. Pelham GmbH, Moses Pelham i Martin Haas v Ralf Hütter i Florian Schneider-Eslebenweicht Rechtssache C-476/17 of 29 Juli 2019. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=216552&pageIndex=0&doclang=DE>

23. Rosas A. When is the EU Charter of fundamental Rights Applicable at National Level? Jurisprudence. 2012. – № 19(4). – P. 1269-1288.

24. The Limburg Principles in the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights Quarterly. – 1987. – Vol. 9. – № 2. – P. 122–135.

25. Waldron J. Socioeconomic Rights and Theories of Justice / J. Waldron // Public law & legal theory research paper series. New York University. – 2010. – P. 10–31.

26. Андрієв В. М. Місце соціальних прав у системі прав людини: міжнародно-правовий досвід і законодавство України / В. М. Андрієв // Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 12 березня 2004 р.). – К., 2004. – Ч. 2. – С. 7–10.

27. Андрущенко В. П. Соціальна робота : навч. посіб. / ред. кол. : В. П. Андрущенко, В. П. Бех, М. П. Лукашевич [та ін.] ; Ін-т вищої освіти АПН України ; Держ. центр соціальних служб для молоді. – К. : УДЦССМ, 2002. – Кн. 2. – 440 с.

28. Міжнародна система захисту прав людини: кризь призму України / М. Антонович // Право України. – 2007. – № 3. – С. 37–41.

29. Барабаш Ю. Беззащитные права или необоснованные ожидания? Голос Украины. 05.05.2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.golos.com.ua/rus/article/268300>.

30. Васильченко О. П. Реалізація соціально-економічних прав з огляду на принцип рівності / Васильченко О. П. / Право і громадянське суспільство. – 2013. – № 4. – С. 26–35.

31. Верланов С. О. Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. О. Верланів ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2008. – 17 с.

32. Верланов С. О. Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження) / С. О. Верланов – Львів : Край, 2009. – 196 с.

33. Волкова О. М. Соціальні права особи: питання теорії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. М. Волкова ; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2011. – 20 с.

34. Заворотченко Т. М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Заворотченко Тетяна Миколаївна ; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2002. – 222 с.

35. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015.

36. Калюжна Н. М. Соціальні права людини в сучасному міжнародному праві як гарантії розвитку національних систем управління соціальним захистом / Н. М. Калюжна // Наукові праці МАУП. – 2012. – Вип. 2 (33). – С. 114–119.

37. Комарова Т. В. Суд Європейського Союзу: розвиток судової системи та практики тлумачення права ЄС : монографія / Т. В. Комарова. Харків : Право, 2018. – 528 с.

38. Конституційне право: підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбри. / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич. К.: Ваїте, 2021. – 528 с.

39. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96- %D0%B2%D1%80](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80).
40. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
41. Кузніченко О. В. Конституційне право на освіту та його захист в умовах євроінтеграції / О. В. Кузніченко, М. Ільченко // ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС, 2023. – № 1. – С. 28-35.
42. Лемак В. Соціально-економічні права людини в контексті верховенства права: вітчизняний досвід закріплення та застосування / В. Лемак // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 1. – С. 40–48.
43. Максимович Р.О. Конституційно-правовий механізм захисту соціальних та економічних прав і свобод людини і громадянина в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Максимович Роман Олегович. – Київ, 2017. – 266 с.
44. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації : Міжнародний документ від 21.12.1965 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_105.
45. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : Міжнародний документ від 16.12.1966 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_042.
46. Міщенко А.В. Конституційно-правове регулювання обмеження соціально-економічних прав людини: Європейський досвід та його значення для України : дис. ... док. філософії : спеціальність Право / А.В. Міщенко. – Київ, 2022. – 266 с.
47. Олійник А.В. Сутність публічно-правову спору у сфері захисту соціально-економічних прав людини / А.В. Олійник // правові новели, 2020. – № 10. – Т. 2. – С. 70-76.

48. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>.

49. Погосян А. П. Адміністративно-правове забезпечення реалізації соціально-економічних прав громадян в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / А. П. Погосян ; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2011. – 16 с.

50. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>

51. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12.02.2015 № 192-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/192-19>.

52. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1105-14>.

53. Про затвердження Порядку заборони торгівлі зброєю, сильнодіючими хімічними і отруйними речовинами, а також алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі, в умовах правового режиму воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 р. № 1457. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1457-2021-%D0%BF#Text>

54. Про комітети Верховної Ради України : Закон України від 04.04.1995 № 116/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/116/95-%D0%B2%D1%80>.

55. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#n2385>

56. Про охорону праці : Закон України від 14.10.1992 № 2694-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2694-12>.

57. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Закон України від 17.05.2012 р. № 4765-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text>

58. Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України восьмого скликання : Постанова Верховної Ради України від 04.12.2014 № 22-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/22-19>.

59. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. №389-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

60. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.

61. Протидія дискримінації і расизму : міжнародні угоди / Харківська правозахисна група. – Х. : Права людини, 2009. – 356 с.

62. Пустовіт Ж. М. Основні соціальні права і свободи людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ж. М. Пустовіт ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2001. – 17 с.

63. Рабінович П. Соціальне право: деякі питання загальної теорії / П. Рабінович, О. Панкевич // Право України. – 2003. – № 1. – С. 104–107.

64. Рижук Ю. М. Місце економічних прав і свобод в системі прав і свобод людини і громадянина / Ю. М. Рижук // Правове регулювання економіки : зб. наук. праць / відп. ред. В. Ф. Опришко. – 2008. – № 8. – С. 272–281.

65. Рим О. М. Рішення Суду ЄС як джерело трудового права Європейського Союзу / О. М. Рим // Jurnalul juridic national: teorie și practică. Numărul. 2020. – №1(41). – С. 94–98.

66. Рішення Конституційного Суду України від 12.06.2007 р. № 2-рп/2007 у справі № 1-2/2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-07#Text>

67. Рішення Конституційного Суду України від 19.10.2009 р. № 26-рп/2009 у справі № 1-50/2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v026p710-09#Text>

68. Руднева О. М. Міжнародні механізми захисту прав людини: поняття та класифікація / О. М. Руднева // Наше право – 2010. – № 2. – Ч. 2. – С. 135–140.

69. Руднева О. М. Міжнародні стандарти економічних та соціальних прав людини / О. М. Руднева // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 1. – С. 26–33.

70. Руднева О. М. Поняття та види міжнародних інституційних механізмів забезпечення та захисту прав людини / О. М. Руднева // Право і суспільство. – 2012. – № 2. – С. 27–32.

71. Севрюков Д. Особливості становлення соціального забезпечення в СРСР / Д. Севрюков // Публічне Право. – 2012. – № 1. – С. 176–182.

72. Справа № 344/10095/16-а: постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 21 травня 2020 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89396186>

73. Татькова З. Ф. Підстави, види та форми господарсько-правової відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / З. Ф. Татькова ; Ін-т екон.-прав. дослідж. НАН України. – Донецьк, 2010. – 19 с.

74. Тацій Л. В. Юридична природа адвокатури в системі захисту прав і свобод людини і громадянина : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л. В. Тацій ; Академ. прав. наук. Укр. – Х., 2008. – 26 с.

75. Феськов М. М. Трудове законодавство України і Європейська соціальна хартія (переглянута): питання адаптації : монограф. / М. М. Феськов. – К. : Знання, 2005. – 276 с.

76. Шумило М. М. Зразкові справи як дієвий інструмент захисту соціальних прав і забезпечення єдності судової практики / М. М. Шумило // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2022. – Т. 9–10. – С. 98-102.